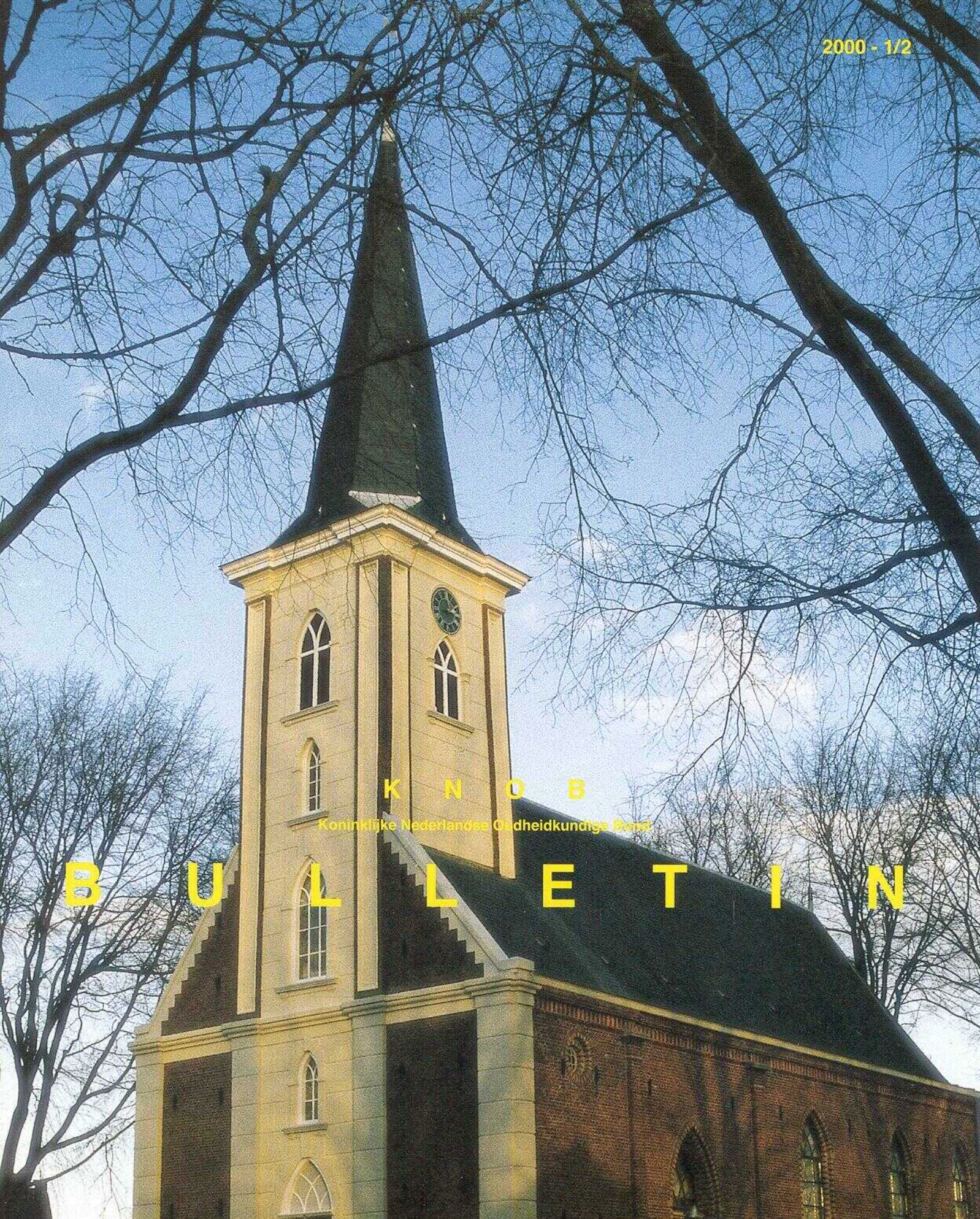


K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N



# Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899  
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

## Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

## Redactie

prof. dr. M. Bock,  
prof. dr. W.F. Denslagen,  
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,  
prof. drs. H.L. Janssen,  
prof. dr. A.J.J. Mekking,  
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),  
drs. H. Sarfatij,  
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,  
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

## Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries  
RDMZ  
Postbus 1001  
3700 BA Zeist

## Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

## Lay-out

Sypro Media Groep

## Abonnementen

Bureau KNOB,  
Mariaplaats 51  
3511 LM Utrecht  
tel. 030-2321756  
fax 030-2312951  
KNOB@wxs.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-  
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;  
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).  
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

## Druk

Walburg Druk  
Postbus 222  
7200 AE Zutphen  
tel. 0575-582 950  
ISSN 0166-0470

# INHOUD

|   |          |
|---|----------|
| Inleiding bij het themanummer   | 1        |
| F.A.C. Haans<br>De hervormde kerk te Britsum.<br>Een verzwegen kerk onderzocht en gewaardeerd   | 2        |
| E.S. Klinkenberg<br>De middeleeuwse schilderijen in de NH Kerk te Britsum   | 26       |
| H.H.J. Kurvers<br>Technische aspecten van de schilderijen   | 46       |
| F.J. van der Waard<br>Het interieur van de N.H. Kerk te Britsum   | 47       |
| Signalementen   | 53       |
| Publicaties<br>M. Bartels e.a. Steden in scherven – Cities in Shards<br>(recensie Frans Verhaeghe)<br>Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht<br>(recensie C.L. van Groningen)  | 53<br>55 |
| <b>KNOB</b><br>Verslag van de KNOB-Studiedag<br>‘Gemeentelijke Monumentenzorg’ op vrijdag 1 oktober 1999<br>in de Burgerzaal te Zutphen (G.J. Borger)<br>Mr. S.P. Baron Bentinck overleden<br>(G.W. van Herwaarden en G. Heuff) | 56<br>58 |
| <b>Summaries</b>  | 59       |
| <b>Auteurs</b>  | 60       |

## Afbeeldingen omslag

Voorzijde: N.H. Kerk te Britsum, Friesland  
(foto D.J. de Vries 1999)

Achterzijde: Interieur van de N.H. Kerk te Britsum  
na het herstel van de schilderijen (foto D.J. de Vries 1999)

## BULLETIN KNOB

Jaargang 99, 2000, nummer 1/2

# Inleiding bij het themanummer

In dit themanummer staat de N.H. Kerk van Britsum centraal. Deze romaanse kerk met zogenoemd gereduceerd westwerk is als zodanig nauwelijks herkenbaar omdat er in de 19<sup>de</sup> eeuw een nieuwe buitenschil omheen kwam en het muurwerk inwendig door vele pleisterlagen aan het oog onttrokken is. Historische gegevens over het ontstaan ontbreken vrijwel. Er zijn geen lokale opdrachtgevers of machthebbers bekend die de interpretatie in een bepaalde richting zouden kunnen sturen. Wat er aan bouwsporen, oud muurwerk en houtconstructies tijdens de recente restauratie in het zicht kwam, wordt in het eerste artikel geduldig beschreven en geïnterpreteerd door de bouwhistoricus Frank Haans. Hij vraagt zich (opnieuw) af of de architectuur naar soortgelijke voorbeelden verwijst, wellicht tot een grotere groep van kerken behoort. Er is tufsteen aangetroffen maar die is secundair en hoort bij een voorloper van de huidige kerk. Veel hangt samen met een gewenste exacte datering van de architectuur en de decoraties maar deze blijft hier voorlopig vrij globaal. Het volgende nummer van het *Bulletin* zal ingaan op natuurwetenschappelijke dateringsmethoden waarmee ook in Britsum werd geëxperimenteerd.

De middeleeuwse schilderijen die onlangs vooral in de koorpartij van de kerk te Britsum blootgelegd werden, tonen een doordacht iconografisch programma dat door Emanuel Klinkenberg geanalyseerd wordt. De figuratieve schilderijen zijn passiescènes die in typologische samenhang met oudtestamentische personen zijn gepositioneerd. Ter vergelijking gebruikt de auteur diverse andere beeldbronnen en interpreteert hij de voorstellingen niet alleen als religieuze vóórafbeeldingen maar wellicht ook als stimulans voor deelname aan de kruistochten. Het gebruik van kleurenafbeeldingen is onontkoombaar bij de beschrijving van de schilderijen. De hier gepresenteerde kleurenopnamen zijn gemaakt door Y.T. Heins en A.J. van der Wal van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg die dit materiaal beschikbaar stelde voor het *Bulletin*.

Huub Kurvers, senior-medewerker Instanhoudingstechnologie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, geeft een korte beschrijving van de toegepaste schildertechnieken.

Naast de oudste gegevens is ook de gebruiksgeschiedenis van de kerk van groot belang. Deze is thans de optelsom van verschillende uitgangspunten en aanpassingen die vooral na de reformatie gestalte kregen. In het licht van de bijzondere schilderijen dreigde het herstel van het meubilair enigszins ondergeschikt te raken. Reden voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg niet alleen het bovengenoemde onderzoek

te financieren maar ook het inmiddels opgeslagen meubilair door Frank van der Waard nader te laten beschrijven. Hij doet dit niet alleen door naar de banken en de kansel te kijken maar tracht ook verbanden te leggen met de (nu ten dele afgedekte) grafstenen van vooraanstaande personen en hun thans niet meer aanwezige states.

De restauratie werd uitgevoerd door architect G. Brouwer in opdracht van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. In de vaststelling van de subsidiabele kosten is destijds helaas geen rekening gehouden met de documentatie van mogelijk aanwezige bouwsporen en schilderijen. Gelukkig dat het ad-hoc georganiseerde multi-disciplinaire onderzoek alsnog voorzag in een meer diepgaande beschrijving en datering van dit ogenschijnlijk niet zo opvallende, maar door de kwalitatief hoogstaande uitmonstering toch zeer belangrijke monument. Het is echter wenselijk op voorhand rekening te houden met dit soort vondsten en te zorgen voor deskundig onderzoek en documentatie. Bouwhistorisch onderzoek is in principe subsidiabel, los van het honorarium van de architect.

Op provinciaal niveau is inmiddels ook de nodige bekendheid aan vooral de schilderijen gegeven, zie het decembernummer 1999 van de *Keppelstok*. In samenwerking met de Stichting Alde Fryske Tsjerken zal de KNOB op 17 maart 2000 ter plaatse een studiedag met een excursie organiseren.

*namens de redactie,  
Dirk J. de Vries*

# De hervormde kerk te Britsum. Een verzwegen kerk onderzocht en gewaardeerd

F.A.C. Haans

## Inleiding

De schilderachtig op een restant van de terp van Britsum gelegen kerk is in verschillende, vooral populair-wetenschappelijke publikaties over kerken in Friesland ten onrechte vrijwel genegeerd.<sup>1</sup> Dat de auteurs nauwelijks aandacht schonken aan deze kerk is hoofdzakelijk te danken aan het feit dat zij is ingepakt in een 19de-eeuwse 'jas', waarvoor nog geen waardering bestond. In haar omkleeding stond de kerk niet alleen, immers een groot aantal andere Friese kerken met een bij hun ouderdom passend historisch 'correct' uiterlijk heeft haar latere wijzigingen bij restauraties voor- en direct na de Tweede Wereldoorlog verloren ten koste van ingrijpende reconstructies. De beschrijving van het opmerkelijke middeleeuwse gereduceerde westwerk van Britsum door J. van Agt bracht geen verandering in de onderwaardering, al sprak ook Van Agt zijn ongenoegen uit over het uiterlijk van de kerk.<sup>2</sup>

Gelukkig vormde de restauratie van de kerk aanleiding om eindelijk eens vanuit een bouwhistorisch perspectief aandacht te schenken aan dit gebouw. H. van den Berg, en recent M. van Zanten, namen vanuit een architectuurhistorisch perspectief het voortouw, nadat de opmerkelijke schilderingen aan het licht waren gekomen.<sup>3</sup> Het door de RDMZ opgezette bouwhistorische onderzoek en het onderzoek van het meubilair en de schilderingen is na deze publikaties opgestart en zal hier naar een breder publiek gepresenteerd worden. In dit artikel zal de bouwhistorie centraal staan, waarbij tevens architectuurhistorische beschouwingen en vergelijkingen een rol spelen.

## Historie aan de hand van bronnen en literatuur<sup>4</sup>

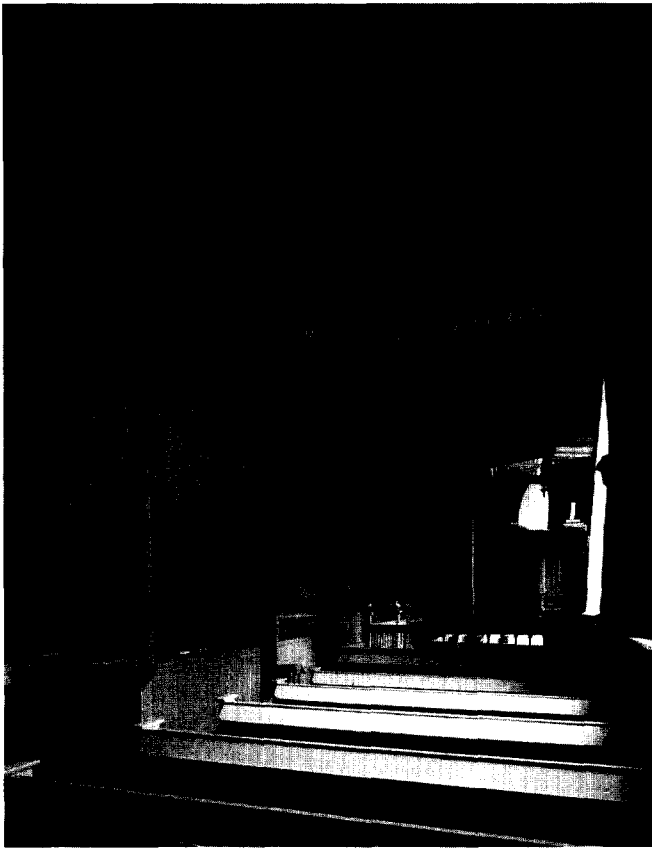
Het dorp Britsum met zijn kerk komt in de bronnen al heel vroeg voor. De vermelding van het dorp Britsum als 'Bruggeheim' is aan te treffen in de registers van eigendommen van het vermaarde klooster Fulda. Of de kerk van Britsum met bijbehorende gronden en goederen in de 12de eeuw, of nog iets later, in handen van een klooster uit de regio (bijvoorbeeld de kloosters van de Reguliere Kanunniken te Bergum en Ludingakerke) is overgegaan, is vooralsnog niet bekend. In de periode waarin er aan de kerk van Britsum is gewerkt, waarschijnlijk al ver voor de 12de eeuw, lag deze plaats nog aan de kust, zoals een kaartje in de publikatie van Van Zanten duidelijk laat zien.<sup>5</sup> Bouwmateriaal zoals tufsteen zal dan ook wel via vervoer over het water zijn aangevoerd. Gegevens

over de voorgangers van de huidige kerk ontbreken, maar we moeten er rekening mee houden dat de huidige, grotendeels in baksteen opgetrokken zaalkerk met een door een lage toren bekroond gereduceerd westwerk, niet de eerste kerk is op deze terp. Hoewel bronnenmateriaal uit de middeleeuwen zeer schaars is, blijkt uit onderzoek van het gebouw zelf dat ook de huidige kerk van hoge ouderdom moet zijn.

Bescheiden onderzoek met een bouwhistorisch karakter is voor het eerst uitgevoerd tijdens herstellingen in 1944. Toen is bij de koormuur vastgesteld dat achter de 19de-eeuwse omklamping de muur bestaat uit baksteen met een formaat 31-32 x 16 x 8,5-9 cm. Vooral de dikte van deze steen geeft, naast de lengte, met enig voorbehoud aan dat het huidige koor ontstaan zou kunnen zijn in de 13de eeuw.<sup>6</sup>

Wanneer we het interieur van de kerk beschouwen dan lijkt de westpartij met restanten van een gereduceerd westwerk het oudste bouwdeel te zijn. Hier treffen we immers openingen en doorgangen aan, afgesloten door een rondboog, ontspringend vanuit een impost, wat zou kunnen duiden op ontstaan van dit werk in de 12de eeuw.<sup>7</sup> Het koor en het schip zijn overwelfd met koepelgewelven met forse, in doorsnede ronde ribben, die gezien hun vorm en constructie vroeg Romano-gotisch lijken te zijn. Een datering van deze overwelling in de eerste helft van de 13de eeuw lijkt voor de hand te liggen. Vergelijkbare gewelven als in Britsum treffen we in Friesland verder nog aan in de kerken van Bergum en Eestrum, het koor van Bozum en (zonder ribben) in de kerk van Hantumhuizen.<sup>8</sup> Zonder een duidelijke bronvermelding vermeldt de *Voorlopige Lijst van Monumenten van Geschiedenis en Kunst* uit 1930 dat de kerk van Britsum oorspronkelijk aan de H. Johannes gewijd zou zijn geweest. Een dergelijk patrocinium wijst doorgaans op een hoge ouderdom van de kerk.<sup>9</sup>

De eiken kapconstructie met stapeljukken in het schip en koor rust op trekbalken die door de gewelwscelpen zijn heengestoken, waardoor ze inwendig in het zicht liggen. Volgens H. van den Berg blijkt de oudste verflaag op de trekbalken lichtrood te zijn geweest, door haar geïnterpreteerd als een restant van een mogelijk rood-witte afwerking van het interieur. Deze afwerking wordt in de Groningse context door diverse onderzoekers gezien als karakteristiek voor de 15de eeuw. Ook de constructie zelf is volgens Van den Berg van een 15de-eeuws type.<sup>10</sup> De vergroting van de spitsboogvensters in de zuidgevel zal dateren uit de zelfde periode waarin de kap werd aangebracht. Uit de 16de eeuw is met betrekking tot Britsum enig archiefmateriaal voorhanden dat duidelijk maakt dat in deze periode



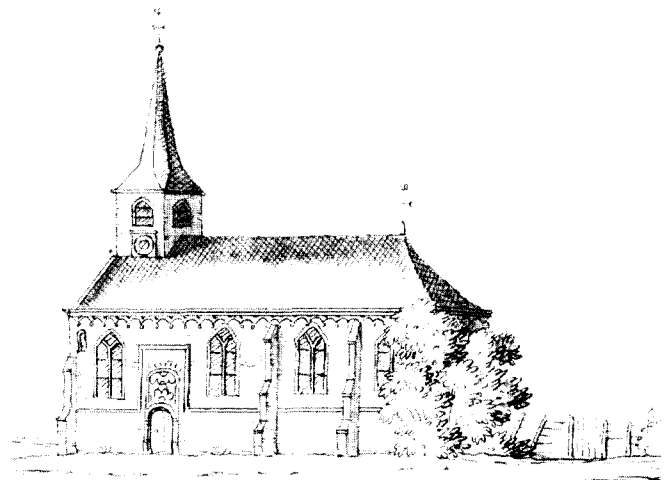
Afb. 1. Interieur van de kerk naar het oosten. Situatie in 1984 (foto. A. v.d. Wal, RDMZ)

aan de kerk naast patroonsgoederen ook pastorie- en kosterijgoederen verbonden waren. Het Beneficialboek van 1543 noemt voorts een vicarie. De toename van altaren in de kerken in de 15de- en 16de eeuw geldt zoals bekend niet alleen voor grote stadskerken en de vermelding van een vicarie in Britsum is in dit verband dan ook niet verwonderlijk. De nog aanwezige luidklok uit 1507, gegoten door een zekere Johannes, maakt melding van een schenking door 'Hero Petri Vicarius'.<sup>11</sup> De grote klok is een stuk later (in 1664) aan de toren toegevoegd en is gegoten door klokkengieter Jurjen Balthazar uit Leeuwarden. De toren bezit voorts een oud uurwerk, verbonden met een wijzerplaat welke lag achter het orgel. Deze plaat is beschilderd en draagt het jaartal 1860, maar onder deze verflagen is een veel ouder jaartal (1610) bewaard gebleven. Het uurwerk zelf dateert vermoedelijk ook uit dit jaar.

Na de Reformatie, welke ook in Britsum zal hebben geleid tot verwoesting van bijvoorbeeld altaren, beelden en het sacramentshuis, is de kerk geleidelijk aan in de 17de eeuw voorzien van een geheel nieuwe meubilering, passend bij het gebruik als preekkerk, waaronder een preekstoel en herenbanken, zie de bijdrage van Van der Waard. Ook diverse gebeeldhouwde grafzerken geven aan dat de kerk werd bezocht en ondersteund door diverse gefortuneerde families, waaronder

de familie Coehoorn. Een beroemde telg uit deze familie, de grote vestingbouwer Menno van Coehoorn is in 1641 in Britsum geboren en in de kerk gedoopt. In 1678 trouwde hij in Britsum met Magdalena Scheltinga. Het interieur werd blijkens de kerkrekeningen jaarlijks gewit, kenmerkend voor veel Reformatorische kerken (afb. 1). De recent teruggevonden middeleeuwse gewelfschilderingen zullen toen vrijwel zeker onder witsellagen zijn verdwenen.<sup>12</sup> Behalve archivalia zijn ook oude afbeeldingen van de kerk uit de periode voor de 19de-eeuwse verbouwingen zeldzaam. Een pentekening van J. Stellingwerf uit 1723 laat het exterieur van de kerk zien vanuit het zuiden (afb. 2). Stellingwerf geeft de zuidmuur weer met grote spitsboogvensters met vorktraceringen en een rondboogfries onder de dakvoet. Voorts geeft hij in de tweede travee (=eerste travee van het schip na de westbouw) een portaal weer van de oude zuidingang met een rondboogpoortje en daarboven een korfboogvormige nis voorzien van een onduidelijke decoratie. De waterlijst, die de hoge plint scheidde van de bovenbouw, is volgens Stellingwerf rechthoekig omgezet rondom de nis boven het portaal. De gevel heeft volgens de overigens waarschijnlijk weinig betrouwbare tekening steunberen. De daken zijn op dat moment vermoedelijk reeds gedekt met leien.<sup>13</sup>

Hoewel het bronnenmateriaal vanaf de 18de eeuw wat talrijker wordt, blijven vermeldingen van werkzaamheden aan de kerk schaars. Uit het bouwhistorische onderzoek blijkt dat er in die eeuw wel degelijk aan de kerk is gewerkt. Opmerkelijk in dit verband zijn twee rekeningen uit de jaren 1764 en 1768, betrekking hebbende op de verkoop van behoorlijke hoeveelheden tufsteen. Waar dit materiaal vandaan kwam is niet geheel duidelijk. In de folder van Britsum, uitgegeven door de Stichting Alde Fryske Tsjerken, wordt er van uitgegaan dat het afkomstig was van de toren. Feit is wel dat de bovenbouw van de toren met galmgaten deels in een later stadium is vernieuwd in een klein formaat baksteen. De toren was echter in 1723 blijkens de prent van Stellingwerf niet hoger dan thans,



Afb. 2. De kerk te Britsum vanuit het zuiden gezien. Tekening uit 1723 door J. Stellingwerf (collectie Fries Museum)

waardoor het nauwelijks mogelijk is dat grote hoeveelheden tufsteen daarvan afkomstig zouden zijn.

Britsum is in 1851 samen met de hoofdplaats Stiens samengevoegd tot de gemeente Leeuwarderadeel. Juist na deze samenvoeging nemen de werkzaamheden aan de kerk weer toe, omdat rijke leden van de kerk hun gebouw tot symbool van hun welstand laten maken, middels vernieuwingen van interieurelementen en verbouwingen.<sup>14</sup> Deze verbouwingen zijn in de archieven redelijk te volgen. In 1862 koopt men een orgel bij de bekende orgelbouwer Hardorff uit het naburige Leeuwarden. Tussen 1860 en 1875 draagt de kerkvoogdij ook fors bij aan de verfraaiing van de dorpskern middels verharding van wegen en verbouwingen van de oude school plus de woning van de dorpstimmerman B. de Vries. Vanaf 1874 wordt gewerkt aan de begraafplaats rond de kerk en naar ontwerp van F. Brouwer wordt een ijzeren hekwerk met ijzeren toegangshek om de begraafplaats gezet. Het toegangshek is vervaardigd in 1874 bij de firma Mohrmann en Cie. Waarschijnlijk betreft het hier in hoofdzaak de rijke gegoten posten. Het hekwerk wordt voltooid in 1875.

In hetzelfde jaar neemt de kerkvoogdij een belangrijke beslissing. Men besluit op 1 mei van dat jaar tot 'gedeeltelijke vernieuwing van het kerkgebouw volgens voorgesteld plan namelijk de wanden met een nieuwe muur te omringen'. Voorts vraagt men om 'hen [de kerkvoogden] tevens de vrijheid te verlenen, daarin de nodige wijzigingen en verandering te maken, welke dienstig kunnen zijn tot verfraaiing van het kerkgebouw. De werkzaamheden te verrichten door B. de Vries, mr. timmerman alhier in overleg en onder toezicht van F. Brouwer, mr. timmerman te Cornjum'. Het plan moest voorgelegd worden aan architect E. Kuikstra te Stiens, de gemeentearchitect van dat moment. De tot lappendekens verbouwde gevels bleken plaatselijk ook bouwvallig te zijn. Het aanbrengen van een alles verhullende pleisterlaag lag voor de hand maar in Britsum koos men bewust voor een modernisering middels een omklamping in eigentijdse baksteen, waardoor de kerk op een nieuwbouw leek in sobere neogotische stijl.

Deze omklamping, uitgevoerd in een gladde rode baksteen met accenten in gele baksteen was lange tijd voor de architectuurliedhebbers een steen des aanstoets.<sup>15</sup> In een kerkenlandschap dat gekarakteriseerd wordt door veelal ingrijpend gereconstrueerde middeleeuwse kerkjes wordt de kerk van Britsum thans niet meer als karakterloos omschreven. Bij de omklamping was het streven naar eenheid in het gevelbeeld een belangrijk motief en derhalve kreeg de blinde noordgevel ondiepe spitsboognissen van dezelfde omvang als de vensters in de zuidgevel. Deze vensters werden voorzien van houten roedenramen met in de top elkaar kruisende gaffelroeden. De omklamping beperkte zich echter aanvankelijk tot het schip en koor en de zijgevels van de westbouw.

In 1896 besluit men vervolgens om de toren en westgevel onder handen te nemen. Opmerkelijk is het feit dat men bij deze operatie niet aansloot bij het materiaalgebruik van de omanteling van 1875. Bij de toren en westgevel speelt namelijk decoratief pleisterwerk in blokverband met accenten in bruine handvorm baksteen de hoofdrol. Bovendien is deze verfraaiing

in stilistisch opzicht eclectisch te noemen, want klassieke details (hoekpilasters op de torenhoeken) en neogotische details (o.a. galmgaten met spitsbogen, portaal) werden vermengd in één ontwerp. Onder leiding van meestertimmerman B. de Vries werkten ondermeer J.H. Speckmann (stukadoorswerk) en C.H. Duysen (glas in lood) als onderaannemers aan de toren en westbouw. Het glas-in-loodraam was aangebracht in het overigens grotendeels blinde bovenlicht van het hoofdportaal, thans vervangen door een blind houten roedenraam. Of de kerk tijdens de verbouwingen in de 19de eeuw reeds was voorzien van een leibedekking is niet bekend. Het lijkt voor de hand te liggen, temeer daar een dergelijke dekking goed past bij het toen ontstane uiterlijk van de kerk, afb. omslag. Nadat in 1944 op bescheiden wijze herstelwerken waren uitgevoerd, wordt in de loop van de jaren '80 duidelijk dat een grondige restauratie van de kerk noodzakelijk is. In 1984 is de kerk in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg door A. v.d. Wal gefotografeerd en is aan de buitenschil verspreid op enige plaatsen onderzoek gedaan, waarbij delen van de beklamping werden weggehaakt.

Eind jaren '80 werden door de restaurateur Lammert Muller uit Zuidhorn delen van interessante schilderijen voorzichtig blootgelegd op de gewelven en wanden van het koor, zie de bijdrage van E. Klinkenberg. Toen werden ook reeds sporen gevonden van schilderijen op de schipgewelven.<sup>16</sup> De vondst van de schilderijen maakte een snel herstel van het sterk vochtbelaste casco gewenst. Onder leiding van architect G. Brouwer werd daarna begonnen met herstel van het exterieur en constructieve elementen van de kap (o.a. de trekbalken). Door langdurige vochtinwerking op de 19de-eeuwse buitenschil, maar ook de oude binnenschil waren ondermeer de balkkoppen van de 15de-eeuwse trekbalken ingerot. De schil rond de westbouw is bij deze operatie weer goed verbonden met het achterliggende middeleeuwse werk, waarbij overigens ook bij het destijds bouwvallige binnenwerk veel inboetwerk verricht is, variërend van inboeten tot zelfs complete binnenklampen in de noordelijke nevenruimte. De restauratie van het exterieur vond plaats in 1992-1993. In 1998 is men begonnen met herstel van het interieur, waarbij ter voorbereiding van het herstel delen van de pleisterlaag zijn verwijderd van de noord- en zuidgevel.

### Het bouwhistorische onderzoek

Bij het in september 1998 uitgevoerde bouwhistorische onderzoek lag de nadruk op het interieur van de westbouw, op de kerk en kap. Daarnaast is besloten om tevens enige gegevens van het exterieur vast te leggen.

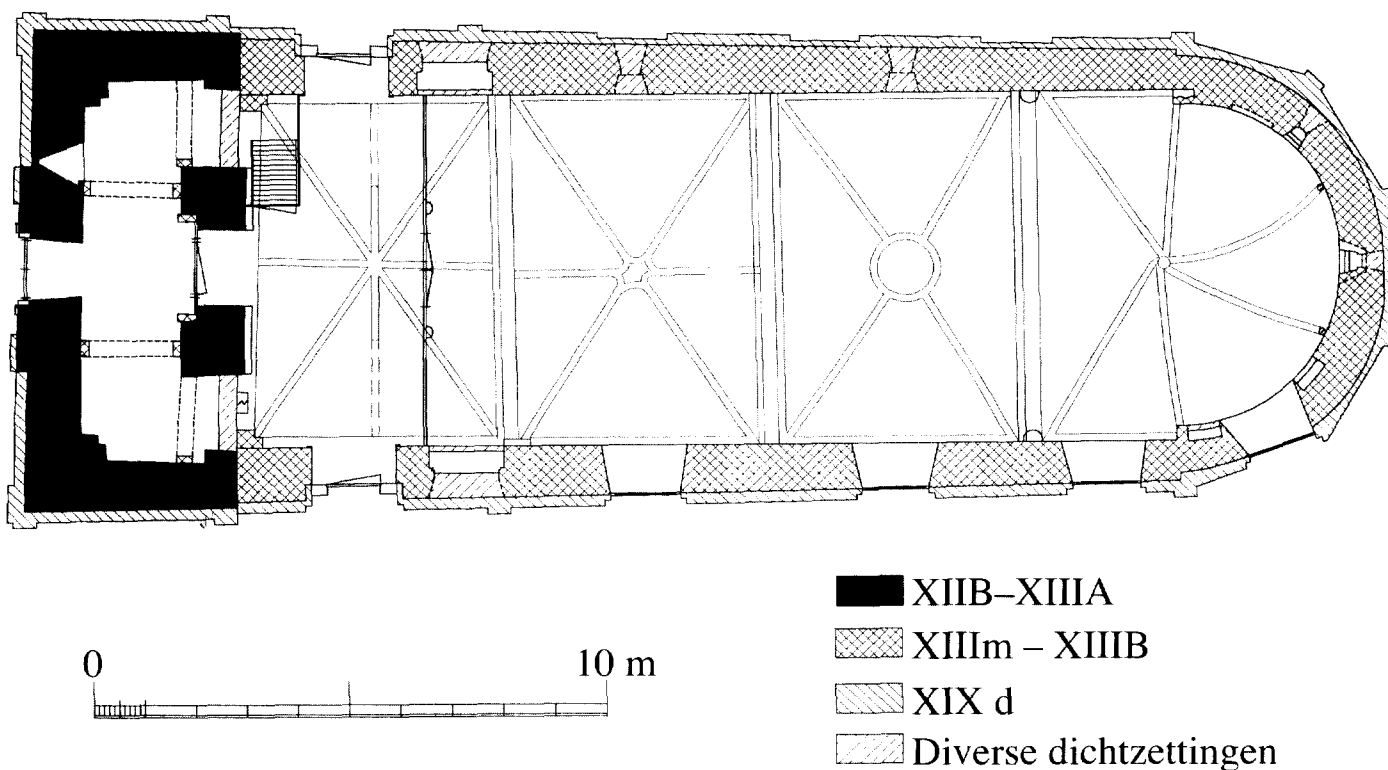
### Beschrijving van de kerk

De kerk van Britsum is een zaalkerk, een bouwtype dat in de middeleeuwen voor Friese dorpskerken veelvuldig is gehanteerd. Minder algemeen is het zogenaamde gereduceerde westwerk van de kerk, bestaande uit een in grondvlak vierkante

toren met aan de noord- en zuidzijde een lagere nevenruimte onder een op de torenromp aansluitend lessenaarsdak. De lessenaarsdaken van deze nevenruimten maken deel uit van het totale dak van de kerk, waardoor het westwerk zich in het exterieur niet als een apart bouwdeel manifesteert. De klassiek gedetailleerde toren met hoekpilasters, gepleisterde gevels in blokverband en spitsboogvormige vensters en galmgaten sluit af met een op een hoofdstel rustende ingesnoerde achzijdige spits. Het schip is nagenoeg even breed als het westwerk en telt drie traveeën, voorzien van koepelgewelven met forse

sluitingszijde van de koorsluiting. Deze vensters zijn gevuld met houten roedenramen met in de top elkaar kruisende gaffelroeden.

Ter geleiding van de buitengevels zijn op de schip en koorwanden bakstenen pilasters met bakstenen en hardstenen lijstkapitelen toegepast. De westbouw, waarvan de zuid- en noordgevel ten opzichte van de schipgevels iets naar voren springen, heeft op de hoeken met de westgevel gepleisterde geblokte pilasters. Deze pilasters markeren voorts in de westgevel de scheiding tussen de toren en de nevenruimten. De



Afb. 3. Plattegrond van de kerk met gewelven (tekening MAB)

ronde ribben. Bij alle drie de gewelven vormen de ribben een ander patroon (afb. 3). De buitenwerks even brede koorpartij bestaat uit een smalle koortravee en een koorsluiting, aan de binnenzijde uitgevoerd als een iets inspringende halfronde sluiting en buiten als een vijfzijdige sluiting. De koortravee en de sluiting zijn gevat onder een gezamenlijk koepelgewelf met ronde ribben, bijeenkomend in een hangende sluitsteen. De kerk bezit drie toegangen, één in de westgevel van de toren en één in zowel de zuid- als de noordmuur van de eerste op de toren aansluitende schiptravee. De portalen in de noord- en zuidmuur van het schip bezitten een spitsboogvormig bovenlicht met houten, elkaar kruisende vorktraceringen die de orgelgalerij van licht voorzien. Het schip wordt middels twee grote spitsboogvensters in de zuidgevel van licht voorzien, terwijl zich voorts vensters van een zelfde type bevinden in de zuidwand van de koortravee en de zuidelijke

gemetselde daklijst van het schip en koor zet zich in de westgevel voort als een gepleisterd klassiek hoofdstel. De afwisseling van schoon metselwerk van de westgevels van de nevenruimten en omrandingen van de torenpilasters en het pleisterwerk in blokverband van de pilasters en torengelven geeft deze westgevel een kleurrijk en levendig aanzien. In de kerkgevels zorgt de accentuering in gele baksteen van de venster- en deurbogen en de daklijst van het verder in rode baksteen uitgevoerde gevelwerk voor het kleurrijke effect.

Het interieur was tot aan de laatste restauratie te omschrijven als een karakteristiek hervormd kerkinterieur met wit gepleisterde wanden en gewelven en deels in ongelakt eiken uitgevoerd historisch meubilair, compleet met een preekstoel in een dooptuin, herenbanken, rouwborden en een 19de-eeuws orgel op een deels uit oudere elementen samengestelde orgelgalerij (afb. 1).



Afb. 4. Gat in de omklamping bij het koor, met achter de hier halfsteens dunne klamp de rond verlopende middeleeuwse sluitingsmuur (foto A. v.d. Wal, 1984 RDMZ)

### Het exterieur van de kerk

De gladde uit 1875 daterende omklamping van schip en koor is uitgevoerd in gladde rode en gele baksteen, gemetseld in kruisverband. Profielsteen is slechts toegepast in de lijst onder de goot en bestaat uit baksteen met een kraalprofiel. Het voegwerk is uitgevoerd als een afgestreken grijs/witte knipvoeg. Deze omklamping is getuige foto's van de Van de Wal uit 1984 in de zuidgevel minimaal steens dik uitgevoerd, in de noordgevel anderhalfsteens en op sommige delen van de koorsluiting slechts halfsteens (afb. 4).

De verschillen in de baksteenformaten, weergegeven in de bijlage, zijn minimaal, waardoor het zeker is dat dit werk tot één bouwcampagne behoort. De westgevel van de kerk is uitgevoerd in een baksteen van een ander type, dat wat betreft kleur, structuur en formaat afwijkt van het materiaal dat is gehanteerd bij schip en koor. Het betreft een bruin/rode handvorm baksteen. Dit werk is ook gemetseld in kruisverband en is voorzien van een gecementeerde knipvoeg (vrijwel zeker herstelwerk). Ook de bakstenen detaillering van de toren (ondermeer ook de dagkanten van de spitsboogvensters aan de binnenzijde) is in dit formaat uitgevoerd.

Naast baksteen is spaarzaam gebruik gemaakt van hardsteen, toegepast bij de dekplaten van de verder in baksteen uitgevoerde lijstkapitelen van de bakstenen pilasters, de lekdorpels van de vensters in de zuidgevel en blokjes met nummers voor de vakindeling van de begraafplaats opgenomen in de uitspringende bakstenen plint. De dekplaten van de kapitelen bezitten aan de onderzijde een kraalprofiel. De natuurstenen

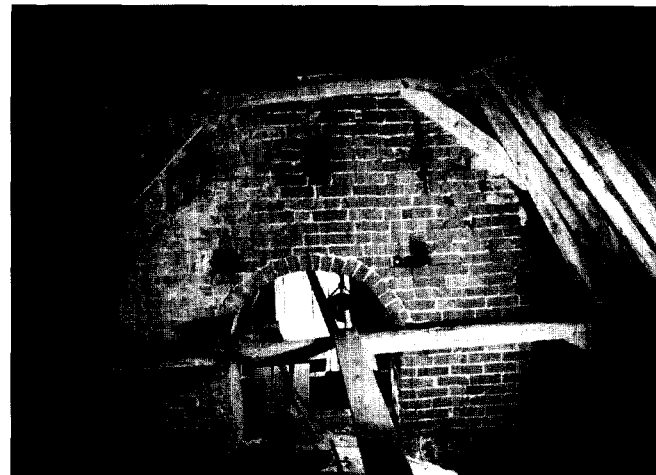
lekdorpels zijn geprofileerd en zwart geschilderd. Hardsteen is voorts toegepast voor de neuten en onderdorpels van de drie portalen.

Als datering van het huidige uiterlijk van de toren en flankerende westgevels wordt in de bronnen 1895 gegeven, terwijl de omklamping van schip en koor in 1875 zou hebben plaatsgevonden.<sup>17</sup> Op zowel architectuurhistorische- als bouwhistorische gronden zou men bij deze datering van de westgevel en torenuitmonstering de nodige twijfels kunnen plaatsen. De detaillering vertoont in stilistisch opzicht een mengvorm van klassieke en neogotische details. Ook in het materiaalgebruik is een menging van pleisterwerk en schoon werk in baksteen toegepast. Op grond van deze detailleringen (eclecticisme) en materiaalgebruik zou men eerder een datering van dit werk verwachten tussen 1850 en 1875. De gehanteerde baksteen is namelijk van een type dat eerder karakteristiek voor de eerste helft van de 19de eeuw is. Het is echter mogelijk dat deze westgevel al eerder beklampt is geweest en dat alleen de gepleisterde detaillering in 1895 is aangebracht. De omklamping van het koor en schip zal wel hebben plaatsgevonden in 1875, omdat de gebruikte materialen en vormen van het schip en koor reeds in 1875 gebruikelijk waren.

### Interieur westwerk

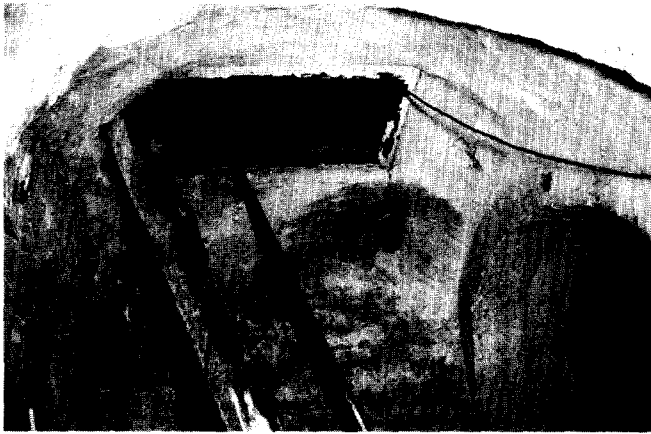
In het westwerk waren ten tijde van het onderzoek nog geen ontpleisteringen uitgevoerd, waardoor in de onderbouw het niet mogelijk was om het metselwerk van gewelven en muren grondig te onderzoeken.

De westbouw is uitgevoerd in dieprode, vrij strakke en harde baksteen met een gemiddelde formaat van 29-30 x 14½-15 x 9½-10 cm, 10 lagen = 106-108 cm. Voor een overzicht van de diverse formaten wordt verwezen naar bijlage 1. In de oorspronkelijke architectuur van dit westwerk overheersen de Romaanse vormen met openingen afgesloten door rondbogen op bakstenen imposten.



Afb. 5. Zicht op de oostwand van de toren vanuit de schipkap met sporen van oudere dakaansluitingen (foto F. Haans, 1998)





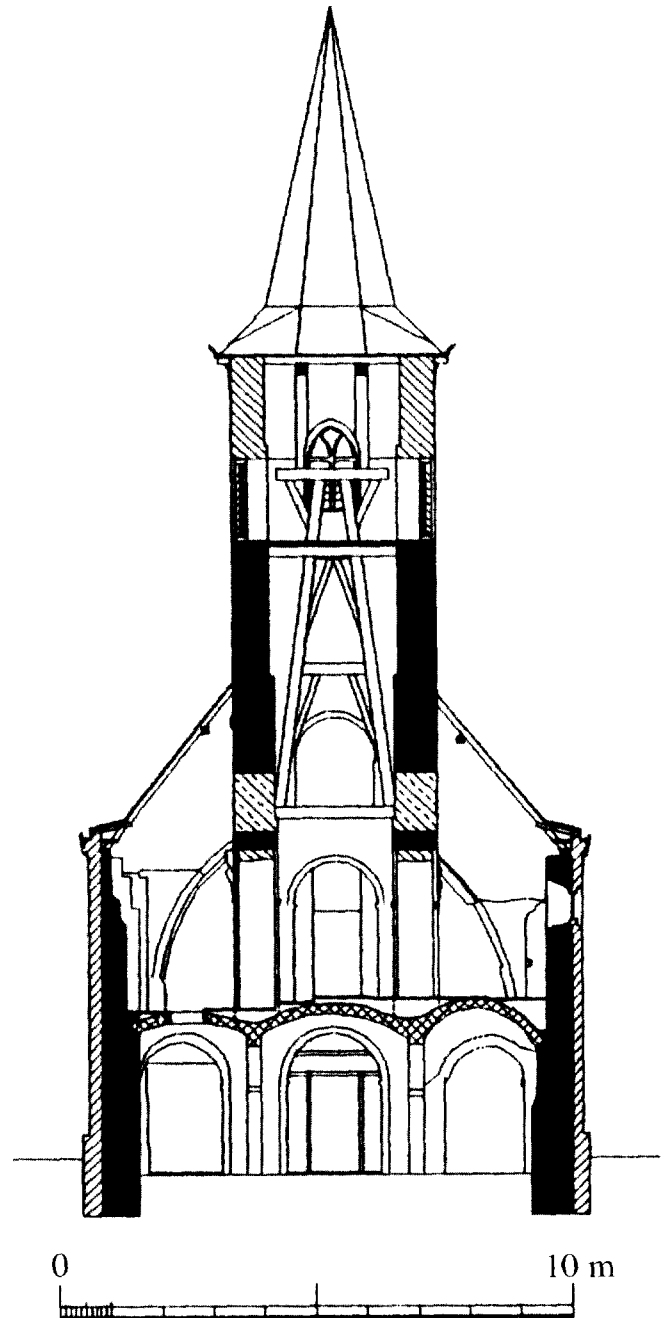
Afb. 6. Zicht in de noordelijke nevenruimte van de westbouw met koepelgewelfe en trappgat (foto F. Haans 1998)

Het metselverband is in de toren goed zichtbaar, met name van de oostmuur boven de gewelven van het schip. Dit is een wild verband met vooral veel strekken in het zicht, met op onregelmatige afstanden in elke laag enkele ankerstenen (koppen). Er is geen sprake van een regelmatig Noor(d)s verband of kettingverband. Op sommige plaatsen, zoals boven de boogdoorgang vanuit de kerkzolder naar de torenverdieping, bevinden de stootvoegen zich soms bijna recht boven elkaar (afb. 5).

De onderbouw van de torenromp heeft gepleisterde muren en is overwelfd met een ribloos koepelgewelf. De geheel afgepleisterde westelijke doorgang sluit boven af met een zeer onregelmatige spitsboog, aan de buitenzijde deels overgaand in een driepasboog. Duidelijk is te zien dat men deze opening tijdens het aanbrengen van het laat-19de-eeuwse portaal heeft getracht aan te passen. Omdat de wanden geheel gepleisterd zijn is het niet duidelijk of zich hier van meet af aan een ingang heeft bevonden.<sup>18</sup>

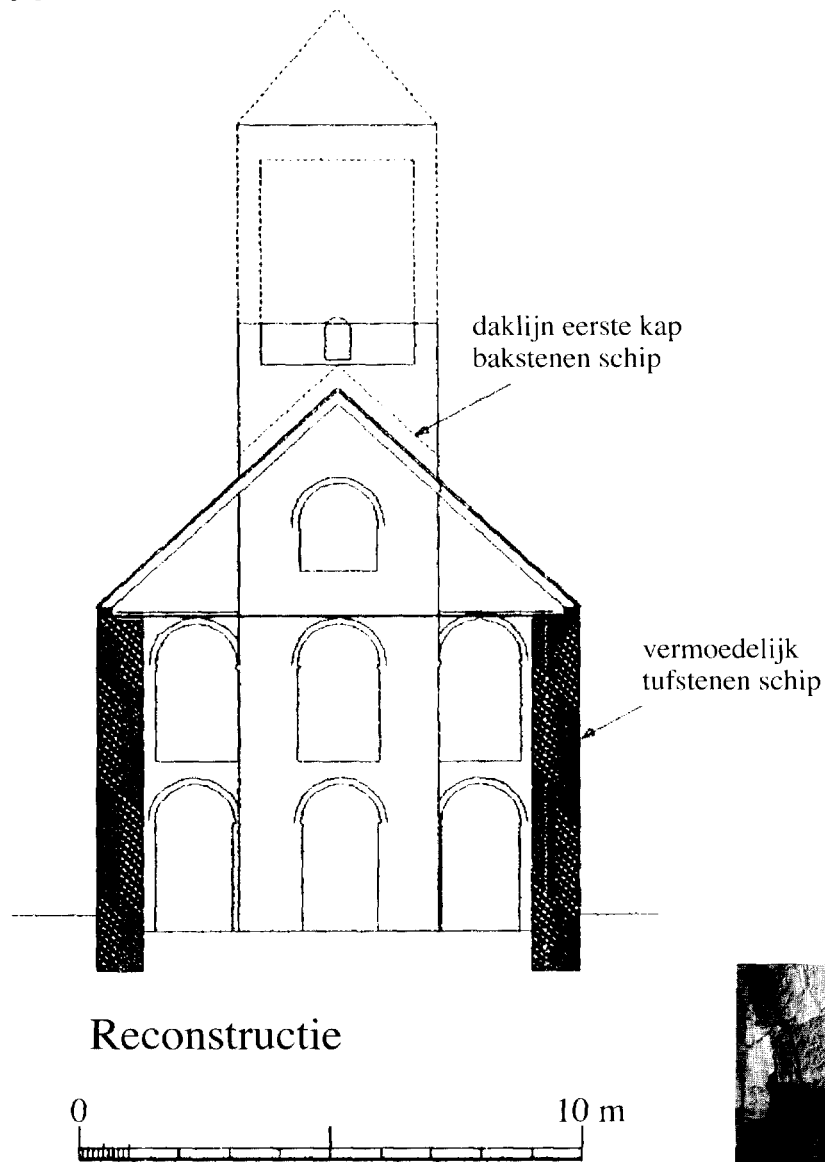
Tussen de torenhal en de eveneens met een ribloos koepelgewelf overwelfde nevenruimten bevinden zich rondboogdoorgangen, bestaande uit lisenen of smalle muurpijlers afsluitend met een impost en een ronde scheiboo. Wanneer we de opmeting bestuderen en de bouwsporen nader beschouwen, ontstaat het vermoeden dat deze gewelven niet tot het oorspronkelijke concept behoren. De lisenen zijn bijvoorbeeld niet in verband met de buitenmuren van de westbouw opgetrokken. Eén van de lisenen gaf zijn tienlagenmaat prijs, die hier 100 cm bedraagt, kleiner dus dan de tienlagenmaat van het overige metselwerk. Bovendien is de westelijke liseen van de doorgang tussen de torenruimte en de noordelijke nevenruimte deels voor de opening van een thans gedicht spleetvenster geplaatst. In de noordelijke nevenruimte rust de oostelijke gordelboog aan de zijde van de torenromp op een muurliseen met impost en aan de zijde van de buitengevel loopt de boog teniet in de gevel (afb. 6). In de zuidelijke nevenruimte is aan de noordzijde van de torenromp de ondersteuning van de boog weggebroken en aan de zuidzijde rust de boog op een liseen met impost.

Van sommige gereduceerde westwerken en zware vrijstaande torens is bekend dat ze van meet af aan waren overwelfd en veelal moeilijk toegankelijk waren. Berghuis gaat er van uit dat deze overwelfde westwerken en vrijstaande torens ondermeer een functie als verdedigbare veste hadden.<sup>19</sup> Wanneer men te Britsum de gewelven meteen aan had willen brengen, zouden de bouwers rekening gehouden met een consequent ingepast systeem van muurpijlers met imposten en gordelbogen ter ondersteuning. Aan de architectuur, die men toepaste voor



Afb. 7. Doorsnede van het westwerk (tek. MAB Nijmegen)

de oorspronkelijke doorgangen tussen de nevenruimte en de toren op de verdieping en tussen de gehele westbouw en het schip, is te zien dat men hier wel zeer zorgvuldig te werk is gegaan.



Afb. 8. Reconstructie van de oostgevel van het westwerk (tek. MAB Nijmegen).

De overwelving kan nog in de 13de eeuw zijn aangebracht. Het oorspronkelijke concept heeft gelukkig ook sporen nagelaten en wel in de beide nevenruimten op de hoeken met de westgevel. Het betreft restanten van in grondvlak L-vormige hoekpijlers welke onder de huidige gewelfaanzetten deels zijn weggebroken. Zeer waarschijnlijk hebben deze pijlers behoord tot de oorspronkelijke ondersteuning van een houten zoldering. Of op deze pijlers direct een strijkbalk was gelegd, of dat ze een muurverzwaring hebben ondersteund met een

boogvormige onderzijde en vlakke bovenzijde waarop de balklaag lag, is thans niet na te gaan.

De nevenruimten waren op de begane grond en verdieping middels doorgangen in de oostmuur verbonden met de kerk.

Achter de gordelbogen van de koepelgewelfjes bevindt zich een ondiepe, overwelfde strook eindigend tegen de oostmuur, waar de voormalige rondboogdoorgang naar het schip thans door een bakstenen wand is afgesloten. Deze dichtzetting in rode handvorm baksteen heeft vermoedelijk pas plaats gevonden in de 18de eeuw (afb. 6).

In het gewelf van de noordelijke nevenruimte is een rechthoekig gat aanwezig waardoor men via een laddertrap op de verdieping van de westbouw kan komen. Dit gat is vrijwel zeker niet oorspronkelijk (afb. 6). In de periode waarin deze ruimten nog een houten balklaag als plafond hadden kan één van beide nevenruimte goed gediend hebben als trappenhuis. Bij torens en westbouwen die ook dienden als toevluchtsoord was, zoals Berghuis aantoonde, de verdieping veelal slechts bereikbaar vanuit het schip, meestal via een moeilijk toegankelijke trap of een losse laddertrap. De westbouw van Britsum zal door het aanvankelijk ontbreken van gewelven deze functie niet van meet af aan hebben gehad, (afb. 7). Mogelijk is de overwelving van de onderbouw alsnog aangebracht om deze reden. Men was toen wel genoodzaakt om de trap aan te brengen in het schip, waardoor men via één van de doorgangen tussen westbouw en schip op de verdieping van de toren kon komen. Toen men in 1862 tegen de westwand van het schip het orgel met de orgelgalerij aanbracht, verviel de mogelijkheid om vanuit het schip de verdieping van de westbouw te bereiken en was het trapgat in het gewelf onmisbaar.



Afb. 9. Interieur van de verdieping van de noordelijke nevenruimte van de westbouw. Links het boogrestant met impost van de gedichte doorgang naar het schip en rechts de hoog en impost van de doorgang in de torenromp. Rechts is nog het metselwerk zichtbaar van de 18de-eeuwse versterking van deze doorgang (foto F. Haans 1998).



Afb. 10. Gedichte doorgang in de noordwand van de toren tussen de voormalige zolder van nevenruimte en de ruimte boven de torenkapel (foto F. Haans 1998).

De oorspronkelijke rondboogdoorgang tussen de eerste torenverdieping (torenkapel?) en het schip is dichtgezet met kloostermoppen, waarbij ook veel rommelig en afwijkend gekleurd materiaal is gebruikt. In deze dichtzetting is een kleine, door een segmentboog afgesloten doorgang geplaatst, die later ook weer met middeleeuwse baksteen is dichtgezet. Het oorspronkelijke beeld van een monumentale galerijbouw met twee keer drie grote doorgangen is gereconstrueerd, zie afb. 8. Na het aanbrengen van de huidige schipgewelven kwamen de openingen tussen de nevenruimten van de westbouw en het schip op de verdieping te vervallen en sloot men deze af. Mogelijk is toen ook de doorgang naar de torenverdieping dichtgezet, waarbij men een kleine doorgang spaarde om via een laddertrap vanuit het schip alsnog op de verdieping van de westbouw te kunnen komen.

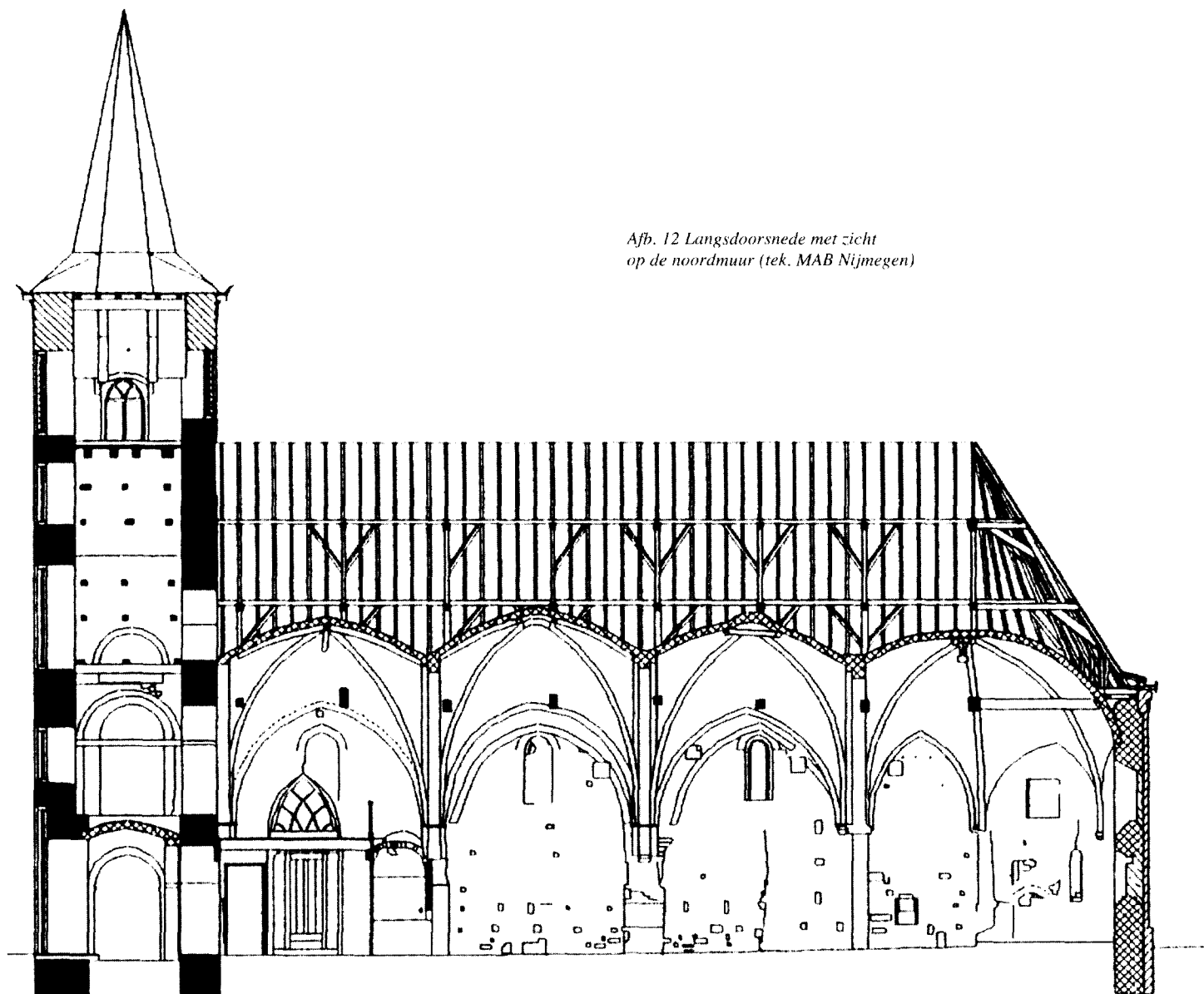
De verdieping in de toren en de nevenruimten zijn niet overweld en er zijn ook geen sporen van een overwelfing aangetroffen. Hoewel de wanden thans ingrijpend zijn beklampt, zijn ook op de duidelijke foto's van Van der Wal in het oorspronkelijke muurwerk geen restanten van gewelfaansluitingen

zichtbaar. Zoals eerder opgemerkt stonden deze nevenruimten via een grote doorgang met een rondboog op imposten (op dezelfde hoogte als aan de zijde van het schip) in open verbinding met de torenverdieping. Deze doorgangen zijn reeds in de 18de eeuw middels een anderhalfsteens brede binnenboog in rode baksteen verkleind en verstevigd. Kennelijk vertrouwde men de stabiliteit van de toren op dat moment niet (afb. 9).

Opmerkelijk zijn de thans gedichte lage rondboogdoorgangen net boven de grote doorgangen in zowel de noord- als de zuidgevel van de toren. Ook deze doorgangen bevinden zich nog onder het dak (ook onder het oorspronkelijke dak!) van de beide nevenruimten (afb. 10). Vlak boven deze bogen bevinden zich immers de balkgaten van het oorspronkelijke lessenaarsdak, terwijl bovendien bij de noordelijke nevenruimte op de torenromp vier lagen boven deze gaten een uitspringende bakstenen lijst bewaard is gebleven, welke de aansluiting van het oorspronkelijke lessenaarsdak op de torenromp markeert. Over de functie van de doorgangen bestaan gelukkig geen



Afb. 11. Doorgang vanuit de verdieping boven de torenkapel naar de gewelven van het schip, gezien vanuit de toren (foto F. Haans 1998)



*Afb. 12 Langsdoorsnede met zicht op de noordmuur (tek. MAB Nijmegen)*

raadsels. Vanuit de torenromp kon men via deze doorgangen op de zolders van lessenaarsdaken boven de nevenruimten komen. In dit verband is het wel van belang om op te merken dat de zolders onder de lessenaarsdaken in ieder geval ook oorspronkelijk niet van de kerkzolder boven het schip gescheiden waren door stenen gevels. Op zowel de noord-oost hoek als de zuid-oost hoek van de toren zijn namelijk geen restanten te zien van eventueel hier op aansluitende halve topgevels. Het metselwerk van de torenromp hoekt hier gewoon ongestoord om. De oostelijke gevels van de nevenruimten van de westbouw sloten oorspronkelijk vlak boven de boog van de opening tussen nevenruimte en schip, ter hoogte van de zoldervloer vlak af. Net boven de rondbogen van de grote doorgangen op de verdieping van het westwerk springt het muurwerk van de toren inwendig in. Dit markeert een oud vloerniveau, dat de toren-

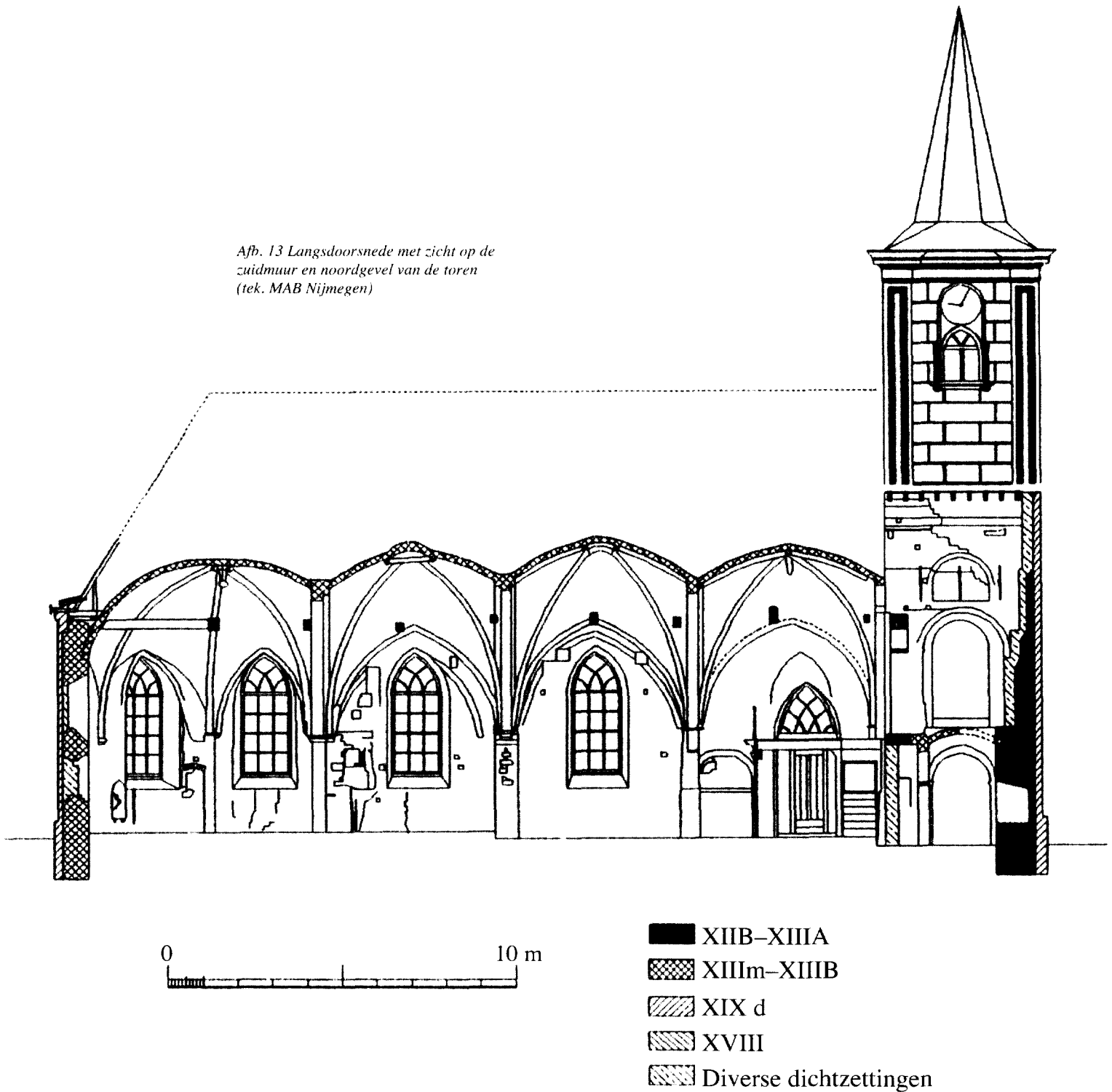
kapel(?) boven als plafond afsloot. Thans bevindt zich op ongeveer drie lagen baksteen boven deze sprong de balklaag van de klokkenstoelconstructie (afb. 7). De klokkenstoel met vier hoge hoekstijlen en twee stijlen halverwege respectievelijk de zuid- en noordgevel is niet in het dendrochronologische onderzoek van de RDMZ betrokken, waardoor een exacte datering niet voorhanden is. De constructie oogt echter 18de-eeuws. Op dit niveau bevinden zich in onderin in de noord- en zuidgevel de eerder beschreven, met kloostermoppen gedichte rondboogopeningen. De opening met een ten opzichte van de dagkanten iets naar buiten ontspringende rondboog is hier goed zichtbaar en sluit in de top van de boog af met een wigvormige baksteen (afb. 11).

De bovenbouw van de toren met daarin de galmgaten is blijkens de sporen in het metselwerk in een later stadium

(18de/19de eeuw) in deels rode en deels gele handvorm baksteen vernieuwd. De boogopeningen van de galmgaten zijn uitgevoerd in een klein formaat baksteen, in de zuidgevel is dit gele baksteen. In het bovendeeel zijn ijzeren trek-

stangen zichtbaar en de spitsconstructie rust hier op in de muren opgenomen stijlen met korbelen, die het onderste tafelmoment van de spitsconstructie schoren. De datering van deze historisch ogende, eiken(?) naaldspitsconstructie met pen/gat

*Afb. 13 Langsdoorsnede met zicht op de zuidmuur en noordgevel van de toren*  
(tek. MAB Nijmegen)





Afb. 14. Zicht op de deels vrijgelegde oude zuidingang  
(foto F. Haans 1998)

verbindingen met toognagels is nog onduidelijk. Nader onderzoek van de constructie zelf en datering van houtmonsters zal uitwijzen of de spits ouder is dan de 18de eeuw.

Tenslotte vragen sporen in het metselwerk van de oostwand van de toren onder het schipdak aandacht, omdat het de aansluiting van oudere kappen betreft. Opmerkelijk is hier allereerst de reeks gaten die een dakhellingslijn volgt, welke minder steil is dan de huidige daklijn (afb. 5 en 8). De onderlinge afstand tussen deze gaten is gemiddeld 30 cm (hart-op-hart ongeveer 35 cm). Uit het onderzoek is gebleken dat hier hout in heeft gestoken met een afgeronde onderzijde en een vlakke bovenzijde, vermoedelijk zwaar uitgevoerde (pan)latten, behorend bij een dekking met onder- en bovenpannen of stro.<sup>20</sup>

Opvallend is verder een tweede daklijn bestaande uit spicerestanten, die zich bevindt op ongeveer 30 cm boven de voornoemde daklijn. Deze daklijn behoort, gezien de onderlinge afstand tussen beide lijnen, vrijwel zeker niet tot de lijn met de panlat-gaten. De lijn met de panlat-gaten behoort mogelijk tot de kap van een voorganger van het huidige schip en de daklijn daarboven tot de eerste kap van het bestaande bakstenen schip. Dit tweede dak had kennelijk een strijkgespan omdat er geen sporen van balk- of panlat-gaten zijn aangetroffen. De dekking van dit dak is bij de aansluiting op de torenromp zoals gebruikelijk aangesmeerd geweest met mortel.

### Interieur, het schip en koor

Het schip, de wanden (afb. 12 en 13)

De muren zijn ter voorbereiding van de interieurrestauratie partieel ontleisterd. De gewelven en de muren van de westelijke schiptravee waren ten tijde van het onderzoek echter in het bovendeel nog grotendeels gepleisterd, mede uit respect voor aanwezige schilderingen. De waarnemingen beperken zich tot de ontleisterde gedeelten.

Het muurwerk van deze wanden blijkt hoofdzakelijk te zijn uitgevoerd in baksteen met spaarzaam gebruik van natuursteen voor enkele kraagstenen in het oostelijke vak van het

schip, bij de overgang naar de koortravee. Het muurwerk is behoudens latere herstellingen en inboetingen uitgevoerd in kloostermoppen. Van een duidelijk verband is geen sprake. Bij het muurwerk liggen hoofdzakelijk strekken in het zicht met af en toe een kop als ankersteen. Alleen in de koortravee lijkt op sommige plaatsen sprake te zijn van een Noor(d)s verband. In de middelste en de oostelijke travee van het schip konden de baksteenformaten worden gedocumenteerd: 29-31 x 15 x 8½-9 cm, 10 lagen = 102½-103 cm. Enige maten konden voorts worden genomen in de westelijke travee rechts van de houten wand van de orgelgalerij. Hier is naast baksteen van het bovengenoemde model ook steen aangetroffen met grotere streklengthe (31½-32cm) en een grotere dikte (9,2-10 cm). Het betreft hier het bovendeel van de westelijke travee, boven de geboorte van de gewelven. Het formaat in het schip is verder constant te noemen, waardoor we kunnen spreken van een vrijwel zeker in één fase tot stand gekomen bouwdeel.

Ook de muurpijlerrestanten en de gordelbogen van de gewelven zijn uitgevoerd in baksteen van het zelfde formaat.

Na de ontleistering van de schipmuren kwamen veel bouwsporen in het zicht waarvan met name sporen van oudere doorgangen, oudere vensters en opvallende, in het metselwerk opgenomen boogrestanten voor dit verhaal van het grootste belang zijn. Allereerst vragen in zowel de noord- als de zuidmuur direct naast de houten wand van de orgelgalerij aangetroffen sporen van een oude dichtgezette doorgang onze aandacht (afb. 14). Deze oudere, ongeveer 1,5 meter brede ingangen sluiten elk aan de bovenzijde af met een enigszins gedrukte rondboog met een horizontaal verlopend midden-gedeelte. Aan de zichtzijde is deze boog uit koppen samengesteld en dus halfsteens hoog. Uit de kopmaat van de gehanteerde baksteen blijkt dat het materiaal van deze doorgangen aansluit bij het metselwerk van de schipwanden en hiermee een eenheid lijkt te vormen.

Toch kunnen deze portalen jonger zijn dan het schip zelf. Zo valt met betrekking tot de plaats van deze doorgangen op dat één van beide dagkanten<sup>21</sup> vrijwel samenvalt met respectievelijk de linker- en de rechter begrenzing van de muurpijler, die



Afb. 15. Het teruggevonden venster met daarboven de afgehakte muraalboog van een eerdere overwelling in de noordwand van de oostelijke schiptravee (foto F. Haans 1998).



Afb. 16. Detail van het oorspronkelijke venster in de oostelijke schiptravee (foto F. Haans 1998)

de gordelboog, muraalbogen en diagonaalribben van de gewelven ondersteunt. Deze muurpijler is thans aan de noordzijde nog maar over een hoogte van ongeveer 80 cm voorhanden, maar liep oorspronkelijk door tot aan de vloer. Deze rechter dagzijde van de noordelijke doorgang is thans voor een groot gedeelte (inclusief het eerste deel van de boog) uitgevoerd in gele Friese steen zijn. De bovendelen van de boog zijn echter nog in het oorspronkelijke forse kloostermoppenmateriaal uitgevoerd. Opmerkelijk is voorts de boogvorm van beide doorgangen; een rondboog met een vlak middengedeelte. Deze merkwaardige boogvorm komt doorgaans voor bij jongere (15de-eeuwse) portalen in Friese kerken. Beide doorgangen waren ten tijde van het onderzoek dichtgezet met een halfsteens muur opgetrokken in hergebruikte kloostermoppen, kleine rode handvorm baksteen en zogenaamde Friese geeltjes. In de dichtzetting van het noordportaal was onder de boog een gat voorhanden waar enige maten konden worden genomen.<sup>22</sup> De doorgang is voorzien van oude pleister. Uit het onderzoek bleek dat deze bestaat uit drie dunne pleisterlagen. De doorgang is dus niet veelvuldig gewit en heeft derhalve mogelijk maar een relatief korte periode gefunctioneerd. Het is echter mogelijk dat aanvankelijk alleen de buitenzijde van dit portaal is dichtgezet en dat de doorgang aan de binnenzijde nog een tijdlang als nis heeft dienst gedaan en pas weer later (in de 18de eeuw, of nog later?) geheel is dichtgezet.

Van hoge bouwhistorische waarde zijn voorts de sporen van dichtgemetselde vensters in de noordmuur. De thans blinde noordmuur blijkt in elke travee oorspronkelijk voorzien te zijn geweest van een klein, hoog geplaatst venster. Deze vensters zijn aan de bovenzijde afgesloten door een boog die het midden houdt tussen een rondboog en een spitsboog (afb. 15). De dagkanten, met daarop restanten van pleisterwerk, zijn schuin geplaatst waardoor de feitelijke lichtopeningen veel kleiner zijn dan de dagmaat aan de zijde van het interieur. De lichtopening bezit een uit gebakken steen opgebouwde sponning, in de top uitgevoerd in baksteen in de vorm van boogsegmenten. Drie stukken gebogen steen vormen hier de afsluitende

boog van het raam (afb. 16). Na deze sponning van het bakstenen 'raam' zal de opening zich echter naar het exterieur toe middels schuin geplaatste dagkanten wel weer iets verbreden, maar hierover zijn thans geen gegevens te verkrijgen. Opmerkelijk is voorts dat de vensterbogen aan de interieurzijde spits zijn dan bij de feitelijke opening, waar de vorm van de boog van de sponning meer neigt naar een rondboog. Vanwege de nog aanwezige vulling was ten tijde van het onderzoek nog niet te achterhalen op welke wijze deze vensters gevuld waren.

De westelijke travee is boven de orgelgalerij nog altijd grotendeels gepleisterd, maar ook hier tekent zich duidelijk het oude gedichte rondboogvenster af, schuin rechts boven het spitsboogvormige bovenlicht van het huidige noordportaal (afb. 12). Van het venster van de middelste travee correspondeert de boogtop nog in enige mate met de boogtop van de muraalboog van het gewelf, maar bij de oostelijke travee is de boogtop van de muraalboog van het gewelf ten opzichte van de boogtop van het venster sterk naar links verschoven (afb. 15). Net als bij het gedichte portaal zijn ook bij deze vensters de afsluitende bogen halfsteens hoog, waardoor dus aan de interieurzijde de koppen in het zicht liggen.

Een ander belangwekkend bouwspoor vormen de opmerkelijke restanten van grote in het muurwerk opgenomen bogen, onder de muraalbogen van de huidige gewelven. In elke travee bevindt zich een dergelijke boog met een onregelmatige spitsboogvorm, waarvan de boogtop bij de noordmuur strak over de hierboven beschreven vensters is heen getrokken (afb. 12 en 13 en 16). Bij de zuidgevel doorbreken de later vergrote vensters thans deels deze bogen. Bij de noordmuur heeft men van de koppen van de boogtoppen van de vensters zelfs een deel afgehakt om plaats voor de top van deze bogen te maken (afbeelding 16). Op één plaats bevond zich onder de boog een gat, waar gekeken kon worden hoe diep de steen van deze bogen in het muurwerk steekt. De bogen bezitten een kopmaat van 15 cm en een dikte van 9 cm en blijken tot een diepte van 20-23 cm in het muurwerk te steken. De stenen van deze bogen zijn dan ook aan de interieurzijde afgehakt en hebben oorspronkelijk dus ongeveer 10 cm uit het muurwerk gestoken. De functie van deze bogen werd dan ook al spoedig duidelijk: het zijn muraalbogen geweest, die bij een (geplande) overwelving hebben behoord welke nog voorafging aan de huidige overwelving. Het is mogelijk dat deze oudere overwelving door een planwijziging met uitzondering van de muraalbogen nooit is uitgevoerd.

Ook de huidige overwelving maakt gebruik van dergelijke muraalbogen, waarop de gewelfschelpen bij aansluiting op de schipwand rusten. Wanneer we de plaats en vooral de hoogte van deze afgehakte bogen afzetten tegen de hoogte van de nog bestaande muraalboog van het koorgewelf in de koortravee, dan blijkt dat deze fragmenten van een oudere overwelving in het schip wat betreft de hoogte goed aansluiten bij die van het nog bestaande koorgewelf (afb. 12 en 13). Het is dus mogelijk dat het koorgewelf nog behoort tot de eerste overwelvingsfase. In het schip zijn de gewelven niet gebouwd ofwel om één of andere reden vernieuwd, waarbij het nieuwe gewelf iets hoger werd aangebracht.

De huidige gewelven worden bij de muur opgevangen op pijlers, bestaande uit een ongeveer 60 cm brede in doorsnede rechthoekige muurverzwaring (waarop op de hoeken de muraalbogen en de diagonale ronde ribben uitkomen), met in het midden tegen deze dam een ongeveer 30 cm brede, naar voren springende rechthoekige dam, die de even brede rechthoekige gordelboog opvangt. De dammen sluiten boven af met een bakstenen, iets afgeronde impost of deklijst. Deze muurpijlers zijn later bij wijziging van het interieur vanaf de vloer soms wel, zoals aan de noordzijde, tot op een hoogte van ongeveer 2,20 meter weggebroken en de ongeveer 80 cm hoge restanten ving men toen aan de onderzijde op middels een afgeschuinde bakstenen kraagsteen. Onder deze restanten van de muurpijlers zijn de uitbraaksporen van de gesloopte pijlerdelen in het zicht gekomen. Deze uitbraken zijn deels gedicht met hergebruikte kloostermoppen, deels met Friese geeltjes en deels met rode dunne baksteen, zoals bij de gedichte doorgangen. Bij de scheiding tussen de middelste travee en de oostelijke schiptravee in de noordmuur is de afstand tussen de geboorte



Afb. 17. De gereconstrueerde rondpijler bij de overgang van schip en koortravee aan de noordzijde. Boven de pijler een kraagsteen in rode zandsteen en tufsteen en een deels rond verlopende bakstenen profiellijst. (foto F. Haans 1998)

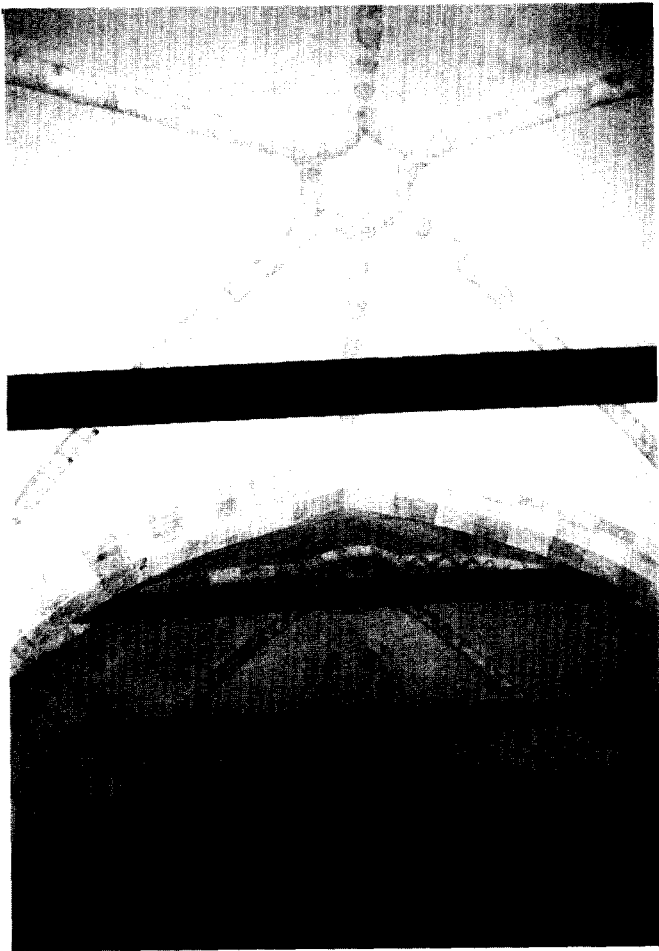
van de oudere muraalbogen opmerkelijk groot. Wanneer deze eerste gewelven ook op een muurpijler zijn opgevangen, dan moet deze in ieder geval direct onder de gewelfaanzet bijna 1,40 meter breed zijn geweest. De uitbraaksporen van de muurpijlers zijn overal echter niet breder dan de huidige pijlerrestanten. Dit wijst erop dat men bij de (geplande?) bouw van de eerste overwelling de muraalbogen en diagonale ribben van het gewelf in het schip middels kraagstenen heeft willen opvangen. Alleen de gordelbogen moesten zich voortzetten in muurpijlers. Sporen van kraagstenen treffen we aan in de oostelijke travee van het schip, waar een naad is aangetroffen, die vanuit de binnenzijde van de geboorte van de afgehakte muraalboog volgens een golvende lijn verloopt naar een naad die gelijk ligt aan de rechter begrenzing van het huidige slechts 60 cm brede muurpijlerrestant (afb. 12). Bij de overgang van de oostelijke schiptravee naar de koortravee blijkt de afstand tussen de buitenzijde van de geboorte van de muraalbogen 90 cm te bedragen, zoals thans ook nog het geval is. Hier worden de muraalboog en gewelfrib in de noordmuur aan schipzijde nog altijd opgevangen door een deklijst van rode zandsteen, met een kwart-rond hol profiel, met daaronder een kraagsteentje van tufsteen (afb. 14). De ronde driekwartzuil onder deze deklijsten betreft een recente reconstructie, gebaseerd op de bewaarde bakstenen lijst die een enigszins rond verloop te zien geeft (afb. 17).

Op verscheidene plaatsen bevinden zich voorts gaten in de muur, waar men een dieptemaat kan nemen tot aan een muur die is uitgevoerd in baksteen van een 19de-eeuws karakter (binnenzijde klampmuur van de buitengevel?). De diepte van deze gaten bedraagt 70 cm, mogelijk dus de huidige dikte van de middeleeuwse noordmuur. Het is echter niet uitgesloten dat de werkelijke dikte van de middeleeuwse muur nog 10 tot 15 cm groter is en rond de 85 cm bedraagt. In de gaten is ook gekeken naar de opbouw van de muur en deze blijkt te bestaan uit vier parallel aan elkaar geplaatste halfsteens muren, welke slechts af en toe middels een kop met elkaar verankerd zijn. Duidelijk aanwijsbare sporen van kistwerk, zijn in beide schipmuren niet aangetroffen.

In de onderbouw van de middelste en oostelijke schiptravee is tot op een hoogte van 1,20 meter een reeks gaten aangetroffen in het metselwerk, samenhangend met bevestigingspunten van meubilair aan het muurwerk. Tegen deze wand stonden immers reeds lange tijd bankenblokken en twee herenbanken. Om dit meubilair vlak tegen de muur te zetten, heeft men in het verleden de muurpijlers van de gewelven voor een belangrijk deel weggehakt (afb. 1).

De zuidmuur heeft thans, in tegenstelling tot de noordwand, vanwege de aanwezigheid van grote spitsboogvensters een geheel ander karakter. Deze vensters bevinden zich op de plaats waar men kleinere vensters zou verwachten van het type dat in de noordgevel is aangetroffen. Vanwege de vergroting van deze vensters is het uitgesloten dat er nog sporen van de oudere, veel kleinere vensters aangetroffen worden. De grote spitsboogvensters, één in de middelste schiptravee en één in de oostelijke travee, zijn getuige de bouwsporen duidelijk in een later stadium ingebrooken. Bij het aanbrengen van de vensters heeft men





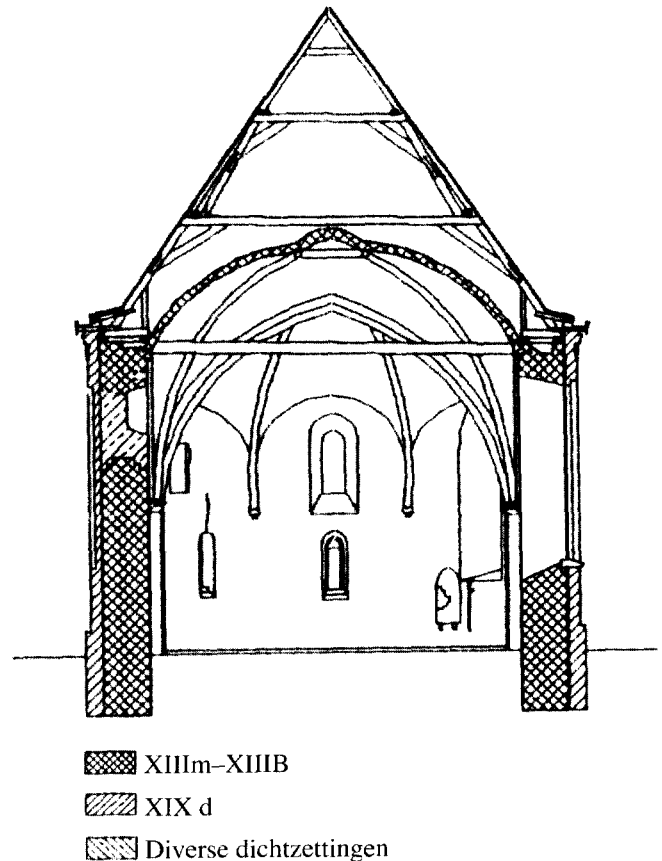
Afb. 18. De schipgewelven gezien naar het oosten na restauratie (foto C.J. Frank 1999)

zowel een nieuwe spitsboog als nieuwe schuingeplaatste dagkanten ingewerkt in het oude muurwerk (afb. 13). Sporen van de oorspronkelijke vulling van deze vensters zijn niet aangetroffen, omdat de dagkanten bij de 19de-eeuwse omklamping nogal verhakt zijn. Waarschijnlijk hebben deze vensters een bakstenen vorktracering bezeten, bestaande uit een middenmontant die zich in de venstertop splitste in een vork (gaffelvorm), zoals de eerder genoemde prent van Stellingwerf ook suggereert.

In de zuidmuur zorgde de bevestiging van de 17de-eeuwse preekstoel tegen deze muur voor een fors gat, waarin zich achterin een rechthoekige nis bevindt. De grootste diepte van dit gat bedraagt 75 cm. Daarachter is een dichtzetting in 19de-eeuwse steen zichtbaar. Getuige de aanwezigheid van pleisterwerk op de dagkanten van dit gat, heeft het een tijdlang (dus voor de plaatsing van de preekstoel!) dienst gedaan als nis, of misschien zelfs als venster. Een duidelijke afsluiting in de vorm van een boog ontbreekt, waardoor deze nis niet van meet af aan in het muurwerk opgenomen zal zijn geweest.

De huidige schipgewelven hebben een duidelijk Romano-gotisch karakter, met hun koepelvorm en forse, in doorsnede

ronde bakstenen ribben, gecombineerd met in doorsnede rechthoekige gordelbogen. Van deze gordelbogen wordt de boog bij de scheiding tussen de middentravee en de oostelijke travee aan weerszijden geflankeerd door een terugliggende smallere in doorsnede ook rechthoekige boog (intrados), terwijl bij de twee andere bogen deze flankerende boog alleen aan de westzijde aanwezig is. Het gewelf van de westelijke travee is



Afb. 19. Dwarsdoorsnede richting koor (tek. MAB Nijmegen)

achtelig, dus met diagonaalribben, nokribben en thans incomplete ribben komend vanuit de top van de muraalbogen. De ribben komen in de kruin samen in één punt. Het gewelf van de middentravee is zesdelig (met diagonaalribben en nokribben) en deze ribben zijn vlak voor de kruin omgebogen waar ze verbonden worden door een rondboogje. Deze rondboogjes vormen tevens gezamenlijk een stervorm. Het oostelijke schipgewelf is opgezet als een vierdelig gewelf met alleen diagonaalribben, die bij de kruin samenkomen in een grote ring (afb. 18).

Bij partiële ontleistering van deze gewelven is gebleken dat de gewelvkappen (of schelpen) grotendeels bestaan uit baksteen met slechts plaatselijk delen in tufsteen.<sup>23</sup> Opmerkelijk is het feit dat de ronde bakstenen ribben nauwelijks verband hebben met de gewelvschelpen en dus tegen de gewelfkoepels

aangeplakt lijken te zijn. De gewelven bezitten nog restanten van schilderingen en kleurige afwerkingen op de ribben en gordelbogen waarop verderop nog kort ingegaan zal worden.

### De koorpartij (afb. 19)

Ook in de koorpartij heeft partieel ontleistering plaats gevonden vanwege de aanwezigheid van belangwekkende schilderingen op zowel het gewelf als de bovendelen van de wanden. Van de bouwhistorisch waardevolle onderdelen waren de sporen van de oorspronkelijke vensters van de koorluiting al ten dele gedurende een langere tijd bekend (afb. 1). Voorts was toen al de aftekening in het pleisterwerk zichtbaar van een groter, hoger geplaatst rondboogvenster in het centrale deel van de sluiting. De ontleistering heeft zich grotendeels geconcentreerd op de lagere delen van de sluiting, onder de aanzetten van de gewelfribben, waar naast deze oorspronkelijke vensters ook restanten van nissen (piscina-nissen) en openingen (hagioscopen?) aan het licht kwamen.

Ook in deze koorpartij zijn de baksteenformaten ingemeten en deze komen overeen met die in het schip en vertonen slechts geringe afwijkingen (zie bijlage 1). Op sommige plaatsen, met name in de noordelijke koortravee, lijkt sprake te zijn van een duidelijk metselverband. Hier zijn delen uitgevoerd in Noord(d)s verband, met dus per laag telkens twee strekken afgewisseld door een kop.

Uit het onderzoek is vast komen te staan dat de koorluiting oorspronkelijk werd verlicht door middel van drie laag geplaatste kleine rondboogvensters en boven het middenvenster van deze reeks een tweede, groter rondboogvenster. Van de drie kleine, laag geplaatste vensters is het zuid-oostelijke venster door de latere inbraak van een veel groter spitsboogvenster geheel verloren gegaan. De twee andere vensters zijn betrekkelijk gaaf bewaard gebleven en vertonen in vorm en constructie grote gelijkenis met de teruggevonden vensters in de noordwand van het schip. Ook hier vertoont het noord-oostelijke venster in de afsluitende boogvorm een lichte spitsboogvorm, in zowel de boogopening aan interieurzijde als in de bakstenen raamsponning (afb. 20).<sup>24</sup> Deze bakstenen sponning bezit in de top twee in een halve boogvorm gebakken stenen. De onderdorpel van de venster nis is hier vanaf de sponning naar het interieur toe trapsgewijs aflopend uitgevoerd.<sup>25</sup>

Het grotere, hoog geplaatste centrale koorvenster dat tijdens de vrijlegging van de schilderingen eveneens is opengebroken, heeft nog grotendeels gepleisterde dagzijden. In het linker bovendeel zitten restanten van de vrijgelegde schilderingen zich voort op de vensterdaggant, waardoor duidelijk is dat we hier van doen hebben met een waarschijnlijk oorspronkelijk venster, dat in ieder geval ten tijde van het aanbrengen van de schilderingen al bestond.

Bij het onderzoek zijn voorts enige restanten van nissen aangetroffen, zowel beneden als boven in de wand van zowel de sluiting als de koortravee. In de koortravee is aan de noordzijde in het benedendeel een diepe rechthoekige nis aangetroffen, met schuin geplaatste dagkanten. De nisopening versmalt



Afb. 20. Het gedichte oorspronkelijke koorvenster in de noordzijde van de sluiting (foto F. Haans 1998)

zich vanuit het interieur naar buiten toe. De opening wordt aan de bovenzijde niet afgesloten door een boog of een rollaag. De metsellagen lopen dan ook horizontaal aan de bovenzijde over de nis door en thans is uit deze laag een steen gevallen. Aan de binnenzijde van deze nis is goed de opbouw van het muurwerk zichtbaar. Hier zijn vier parallel aan elkaar opgemetselde halfsteens dikke schillen zichtbaar, op verschillende plaatsen door ankerstenen onderling aan elkaar verbonden. Ook hier is dus in de kern van de muur geen kistwerk met puin- en mortelvulling aangetroffen. Of deze opening zich tot aan de buitengevel als een (spleet)venster of hagioscoop heeft voortgezet, of dat het een diepe nis is geweest, is niet met zekerheid vast te stellen. Het lijkt er echter op dat de opening zich tot in de buitengevel heeft voortgezet, vanwege de dichtzetting met 19de-eeuwse baksteen.

Opmerkelijk zijn voorts de restanten van oud ijzerwerk welke boven vlak onder de schildboog van het gewelf in het metselwerk zijn aangetroffen. Bovenin betreft het een reeks van vier punten waar zich een ijzeren kern van een verankering in



Afb. 21. Restanten van een mogelijke hagioscoop in de zuidelijke koorsluiting (foto F. Haans 1998)

de muur bevindt. Iets lager bevindt zich nog een restant van een ankerkern. Deze restanten hangen samen met de bevestiging tegen deze wand van een ouder interieurstuk (een sacramentshuis of een orgel?). Het is in dit verband opmerkelijk dat zich in deze koortravee geen klein, hoog geplaatst venster heeft bevonden zoals in het schip.

In de halfronde koorsluiting kwamen ook enige sporen van nissen in het zicht. We volgen in deze beschrijving de sporen van het noorden langs de sluiting naar het zuiden. In het eerste veld, aan de noordzijde, direct rechts van de (hier grotendeels in de 17de eeuw verhakke) sprong in het muurwerk tussen de koortravee en de inspringende sluiting, zijn in de onderbouw van het muurwerk sporen gevonden van een driesteens brede en steens diepe nis, die werd afgesloten door een flauwe spitsboog (afb. 12). Van deze nis, voor opbergen van altaarbenodigdheden?, was tijdens het onderzoek slechts het boven-deel van de latere vulling opengebroken.

Opmerkelijk is voorts de grote rechthoekige, slechts 4 cm diepe nis die zich bovenin in gevelvlak bevindt, op ongeveer een meter onder de muraalboog van het gewelf. Deze nis, ongeveer 80 cm breed en in hoogte variërend van 100 cm tot 90 cm,

werd in de eerste beschrijving van de vondsten van de schilderijen door P. Karstkarel nog als een oorspronkelijke nis geduid. Hij ging er van uit dat deze nis behoorde bij een sacramentshuis en dat de schilderijen op deze wand zich hadden aangepast op dit element. Zowel de theorie, dat de nis er reeds was toen de schilderijen werden aangebracht, als de interpretatie van de voorstelling van de schildering blijken thans, nu meer van de schildering is blootgelegd, niet te kloppen.<sup>26</sup> De nis is dan ook later is aangebracht, en doorsnijdt op brute wijze de schildering.

De functie van deze pas ruim na het aanbrengen van de schilderijen in het muurwerk uitgehakte nis blijft voorlopig onduidelijk, alhoewel het niet is uitgesloten dat de nis deel uitmaakte van een later aangebracht, mogelijk torenvormig sacramentshuis dat ten tijde van de Reformatie het onderspit moest delven. De nis is gevuld met forse kloostermoppen. In dit noordelijke veld van de sluiting bevindt zich voorts nog in het rechter benedengedeelte het eerder beschreven smalle rondboogvenster. Het tweede (oostelijke-) veld van de koorsluiting betreft het centrale oostelijke deel, waar de twee eerder beschreven vensters boven elkaar zijn aangetroffen. Het derde (zuid-oostelijke) veld van de koorsluiting wordt thans gedomineerd door het grote, jongere spitsboogvenster, waardoor een groot deel van de oorspronkelijke wandopbouw is verdwenen. Gelukkig bleven rechts naast het venster in de onderbouw de sporen bewaard van een nis, die vermoedelijk als hagioscoop dienst heeft gedaan. De opening is aan de bovenzijde afgesloten door een segmentboog, waarvan de baksteenkoppen (14 x 8 cm) in het zicht liggen (afb. 21). De nis is dichtgezet met dunne rode handvorm baksteen. De vulling is tijdens de ontpleistering deels uitgebroken, waardoor fragmenten van pleisterwerk aan de binnenzijde van de nis zichtbaar werden. Voorts werd in de nis achter de vulling op een diepte van 30 centimeter een restant aangetroffen van een kleine rondboogafsluiting, zeer waarschijnlijk behorend bij een opening in de buitengevel. Dit ondersteunt het vermoeden dat we hier van doen hebben met een zogenaamde hagioscoop. Van deze opening in de buitengevel is verder de onderzijde waargenomen, bestaande uit een dikke tegel die dienst deed als onderdorpel.

Direct links van het venster bevindt zich een tweede nis. Deze nis is ook grotendeels dichtgemetseld en sluit af met een spitsboog (afb. 13). Via een uitgehakt gat in de dichtzetting kon worden vastgesteld dat de nisdiepte steens is. De binnenzijde was gepleisterd. Waarschijnlijk diende de nis als piscina. Zoals eerder is genoemd, is aan de noordzijde de sprong tussen de koortravee en de aanzet van de halfronde koorsluiting bij de plaatsing van het meubilair deels weggehakt. Aan de westzijde van deze ongeveer steens brede sprong is een holle ruimte achter het halfsteens binnenblad van de sluiting zichtbaar. Dit zou kunnen samenhangen met een kistwerkconstructie van deze koorsluiting, maar zeker is dit niet. Het muurwerk kan er door het uitbraakwerk in de 17de eeuw deels uitgevallen zijn.

Bij deze sprong is voorts te zien dat het muurwerk van de sluiting vlak onder de aanzet van het gewelf over ongeveer een halve steen dikte verjongt. De kraagsteen die de gewelfrib



Afb. 22. Het koorgewelf. De samenkomst van ribben in een knoop, waaruit een hangende sluitsteen ontspringt. Foto F. Haans 1998

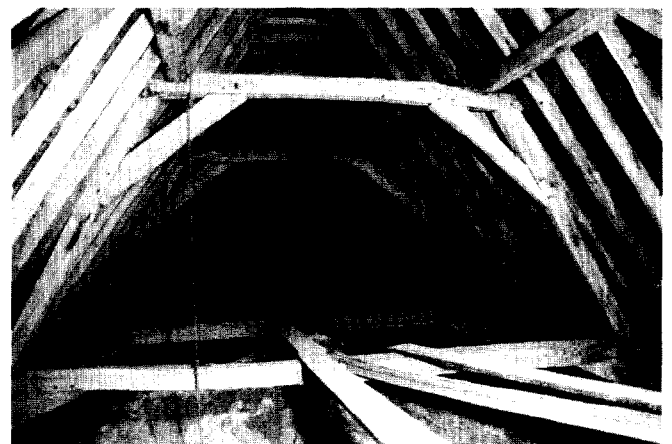
op deze plaats ondersteunde, is verdwenen. Deze verjonging, vlak onder het gewelf lijkt te wijzen op een aanpassing van de sluitingswand op de gewelfaanzetten. Het is niet duidelijk of men bij het aanbrengen van het gewelf de muur heeft teruggehakt, dan wel deels opnieuw heeft opgetrokken. Het laatste lijkt het geval te zijn, omdat we in de bovendelen van het koor een 10-lagenmaat hebben gemeten van 110 centimeter. Onder in het koor is overwegend 103 cm gemeten. De steen van de bovendelen van het koor is niet opvallend dikker. Het maatverschil moet dan ook vooral het gevolg zijn van een andere wijze van metselen met dikkere voegen. Het is mogelijk dat we hier van doen hebben met een tweede bouw-fase (na een winterstop?), waarbij de muur meteen op het geplande gewelf werd aangepast, zodat na uitharding van de metselmortel van het koor het gewelf gebouwd kon worden.

Het is het mogelijk dat men tijdens de bouw een planwijziging heeft doorgevoerd. Dit vermoeden wordt ondersteund door het feit dat het gewelf en de koorplattegrond in feite niet bij elkaar passen. Bij kerken met Romano-gotische koepelgewelven gaf men de voorkeur aan een rechte koorsluiting, zeker bij de laat 13de- en vroeg 14de-eeuwse voorbeelden. Soms was wel een absis voorzien, vaak veelhoekig opgezet, in plaats van half-rond, zoals hier het geval is. Een halfronde sluiting voorzag men in de Romaanse periode bij voorkeur van een absiscalot, terwijl men in het tijdvak van de Romanogotiek soms halve koepelgewelven over de koorsluiting aanbracht, gevolgd door een apart koepelgewelf over de koortravee, bijvoorbeeld in Pilsum (Oost-Friesland), het Friese Bozum en de Groninger kerk van Huizinge.<sup>27</sup> De oplossing van het koor van Britsum met één koepelgewelf over zowel de koortravee als de sluiting is bij een dergelijke plattegrond ongebruikelijk en misschien op te vatten als een experiment. De onregelmatige koepelvorm van het gewelf en het grillige verloop van de zes, in doorsnede ronde ribben lijken dan ook te wijzen op de problemen die men had met het aanbrengen van een dergelijk gewelf.

De ribben komen niet in één punt samen, maar net naast het op de scheiding van de koortravee en de sluiting gelegen snijpunt, waardoor het lijkt alsof ze in een knoop in elkaar draaien (afb. 22). Vanuit het eigenlijke snijpunt in het hart van deze knoop ontspringt een hangende sluitsteen, bestaande uit een kegelvormig element met als afsluiting een onregelmatige bolvorm van rode zandsteen. Op het gewelfvak boven de koortravee is voorts in schilderwerk een rib gesuggereerd die vanuit de top van de gordelboog tussen schip en koor verloopt naar de sluitsteen (afb. 22).

Net als in het schip hebben ook hier de ribben geen duidelijk constructief verband met de gewelfvelden, terwijl dit bij de laat 13de- en 14de-eeuwse Romano-gotische gewelven in Groningen wel het geval is. Bij deze gewelven zijn de bakstenen van de ribben in de gewelfvelden gestoken, met aan de onderzijde een ronde schijf die de feitelijke rib vormt. In Britsum zijn de ronde ribben tegen de gewelfkoepels 'geplakt' met als gevolg dat in een later stadium delen van de ribben van het westelijke schipgewelf, die opklommen vanuit de top van de muraalbogen, uit het gewelf zijn gevallen en verdwenen. De ribben van de gewelven van Britsum hebben dan ook een louter decoratieve functie. Het vaak grillige verloop van de gewelfribben, vooral bij het koorgewelf, maar ook bij de schipgewelven, maakt dit extra duidelijk. Ze zijn dan ook pas na het metselen van de gewelfkoepels tegen de gewelven aangebracht. Een dergelijke werkwijze kwam bij dit gewelftype wel vaker voor, maar dan liet men soms de ribben achterwege en ontstonden er ribloze koepelgewelven, waarop soms de ribben werden geschilderd, zoals in Hantumhuizen.

De gewelfvelden van het koor van Britsum zijn voor zover zichtbaar uitgevoerd in baksteen, niet zoals bij de 'rijpere' Romano-gotische gewelven gemetseld in keperverband of vlechtwerkpatronen. De opbouw van de koepel maakt duidelijk dat de gewelven te Britsum bedoeld zijn om van meet af aan een wit gepleisterde, met voorstellingen beschilderde afwerking te krijgen.<sup>28</sup> In tegenstelling tot de schipgewelven bezit het koorgewelf alleen in de koortravee uitgemetselde muraalbogen, bij de koorsluiting zijn ze middels een ornamentale schildering gesuggereerd. De hier geschetste gewelf-



Afb. 24. Zicht door de kerkkap naar het oosten. Foto F. Haans 1998



Afb. 25. Dubbele muurplaat met blokkeel en standzonen aan de noordzijde van de kap (foto F. Haans 1998)

constructie wijst op een betrekkelijk vroege datering van dit gewelf.

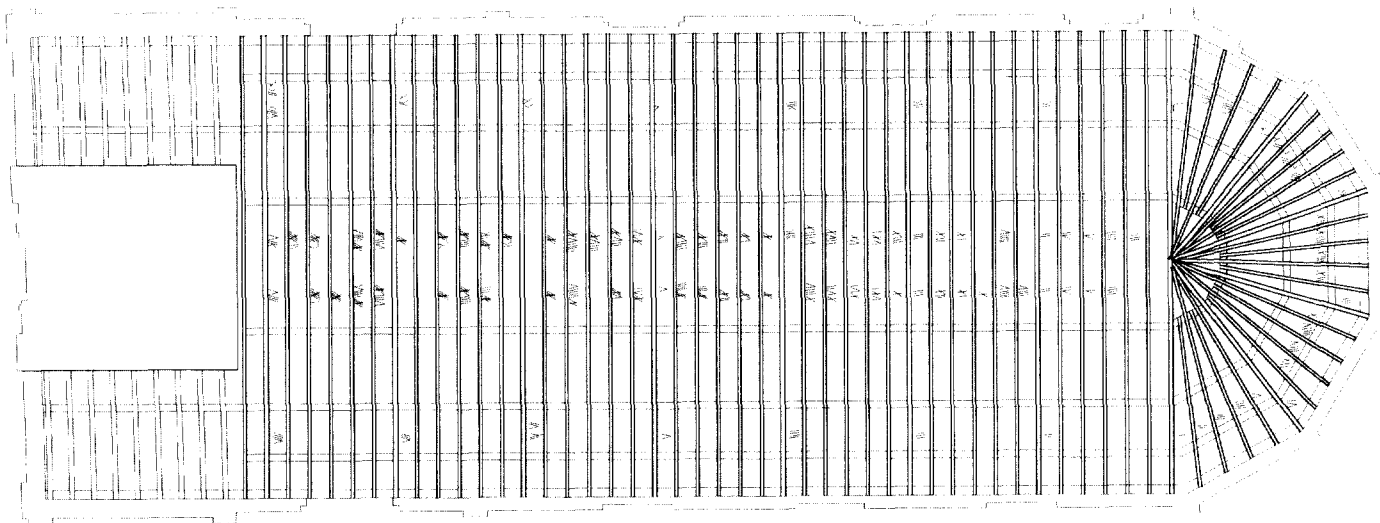
### Kapconstructie

De eiken kapconstructie bezit in totaal acht jukspanten. In hoofdlijn is de kap van het gebruikelijke laat-middeleeuwse type met twee gestapelde dekbalkjukken. De trekbalken van de onderste jukken zijn door de gewelven heengestoken en de dekbalken van de onderste jukken steken net over de kruinen van de koepelgewelven heen (afb. 24). Boven koor sluiten op het oostelijke juk vier halve dekbalkjukken met halve stapel-

jukken aan. Op de dekbalken van de jukken en stapeljukken liggen zware jukplaten, waartegen de kapsporen rusten. De eiken sporenparen zijn telkens in de vakken tussen de jukken geplaatst met per vak vijf sporenparen. Elk sporenpaar bezit een haanhout, dat middels een halfhoutse verbinding op de sporen is gespijkerd. Ook de aansluiting van de windschoren op de jukstijlen bezit een gespijkerde verbinding. De andere verbindingen zijn pen/gat verbindingen met toognagels. De kapvoet bezit dubbele muurplaten. De binnenste muurplaat rust op de trekbalken van de kap en de buitenste op de muurkroon. De muurplaten zijn bij de aansluiting van de sporen op de buitenste muurplaat verbonden door een blokkeel. De sporen en de binnenste muurplaat zijn middels een standzoon verbonden. De standzoon is middels een pen/gat verbinding aan de onderzijde ingelaten in het blokkeel (afb. 25). De gootconstructie is gewijzigd bij de laatste restauratie. De nieuwe balkjes van de gootbodem zijn duidelijk zichtbaar.

De datering van de kap in de 15de eeuw is ingegeven door constructieve aspecten, zoals het betrekkelijk slanke hout (ook van de jukken), de toepassing van recht hout voor korbelen en windschoren en het voorkomen van gespijkerde verbindingen voor de windschoren en haanhouten. De opzet van de kap vertoont echter overeenkomst met zogenaamde 'overgangstypen' van een sporenkap naar een jukkenkap.

De stijlen van de onderste dekbalkjukken liggen namelijk in het zelfde vlak als de sporen. De sporenparen zijn dan ook geheel in de vakken tussen de jukken geplaatst. Bij het stapeljuk staan de jukstijlen meer naar binnen geplaatst, waardoor men hier een spoor (rustend op de jukplaat) tegen de jukstijl heeft gelegd, welke echter ter hoogte van de aansluiting van het korbeel op de stijl weer in het vlak van de sporen ligt, waardoor



Afb. 23. Plattegrond kapconstructie met telmerken. De sporenparen met haanhouten zijn ook gewoon van oost naar west doorgenummerd. Het systeem is vergelijkbaar met dat van de jukken. Bij de sporen is men echter minder consequent geweest met de links en rechtsaanduiding. Hier komt aan de linkerzijde maar af en toe een gebroken merk voor. Bovendien nummerde men het sporenpaar op de stapeljukken soms gewoon door in reeks van de sporen en soms kreeg het sporenpaar op een juk hetzelfde nummer als het juk. Voor het cijfer 20, 30 en 40 hanteerde men respectievelijk twee, drie en vier verticale streepjes, doorkruist met een diagonale streep.

In de koorluiting nummerde men zowel vanuit noord als vanuit zuid naar de centrale as in het oosten. De noordelijke reeks loopt van 1 tot 13, en de zuidelijke reeks loopt ook tot 13 met gebroken merken.

het spoor hier tegen de stijl teniet loopt. Een dergelijke constructie is in het gebied rond Arnhem en Zutphen kenmerkend voor midden 14de-eeuwse kapconstructies. Dit type komt echter ook vrij laat voor en is dus bezwaarlijk een 'overgangstype' te noemen.<sup>30</sup>

Van de kapconstructie zijn door de RMDZ diverse monsters genomen die door RING zijn gedateerd. De mogelijke gemeenschappelijke veldatum ligt volgens RING na 1465. Deze datering past goed in het beeld dat we van deze kap hadden. De vernieuwing van de kap in het derde kwart van de 15de eeuw kan samenhangen met de noodzaak om de kerk te verstevigen, vermoedelijk omdat de gewelven de muren uit elkaar dreigden te drukken. Het is natuurlijk voorts mogelijk dat de toen ruim twee eeuwen oude kap in constructief slechte staat verkeerde en/of door storm of brand vernield is. De trekbalken waarop de kapconstructie is geplaatst kunnen (deels) jonger zijn dan de kapconstructie zelf. Van deze trekbalken is een deel uitgevoerd in naaldhout (in het koor). Bij het nemen van houtmonsters zijn de trekbalken niet betrokken. De kapconstructie is ruimschoots voorzien van gekraste en gesneden grote telmerken over bijna de gehele breedte van een houten onderdeel aangebracht. De merken zijn aangebracht op de jukken en de sporenparen met haanhouten. De telmerken bevinden zich op de oostzijde van de onderdelen.

Voor de beschrijving en weergave van de merken, zie afb. 23.

### Interieur; afwerking van wanden en gewelven

De wijze van afwerken en de datering van de afwerkingen is van belang voor ons onderzoek. Bouw en afwerking vormen immers bij middeleeuwse kerken en onscheidbaar geheel.

In het schilderwerk zijn twee onlosmakelijk met elkaar verbonden onderdelen bewaard gebleven. Allereerst zijn er belangrijke restanten bewaard gebleven van de architectonische beschildering (ook wel decoratieve beschildering genoemd), uitgevoerd in geometrische patronen op de belangrijkste geleedende onderdelen van het interieur: gewelfribben, gordelbogen, muraalbogen en dergelijke. Hierop aansluitend zijn er vervolgens ook belangwekkende restanten van figuratieve schilderijen voorstellingen op wanden en gewelfvelden te voorschijn gekomen, die door E. Klinkenberg beschreven worden.

Bij de beschildering van de ribben, muraalbogen en gordelbogen in Britsum zijn voor de geometrische motieven rode-, zwarte- en witte verf gebruikt.

De motieven bestaan in het koor uit spiralen, ruiten, driehoeken en brede banden met getande contouren en in het schip uit spiralen, ruiten, driehoeken, blokken en kruisbanden en zigzaggen. De gordelboog tussen schip en koor is beschilderd met forse, afwisselend rode en zwarte blokken met witte voegen ertussen. De smallere binnenboog (intrados) van deze gordelboog aan de zijde van het schip is beschilderd met kleinere rode blokken met witte voegen ertussen. Tussen de architectonische decoratieschilderingen van het koor en het schip zijn verschillen aan te wijzen. In het schip zijn de schilderijen minder zorgvuldig uitgevoerd en overheerst de com-

binatie rood-wit. De dunne witte voeglijnen en scheidende banden van de koorribben zijn hier dan ook achterwege gelaten. Klinkenberg gaat er dan ook van uit dat de decoratieschilderingen in het koor iets ouder zijn dan die van het schip. Dit sluit aan bij onze theorie dat het koorgewelf behoort tot de eerste overwelfingsfase en dat de gewelven van het schip in een later stadium iets hoger opnieuw zijn aangebracht. De schilderijen van het koor dateren uit het midden van de 13de eeuw, niet eerder en niet veel later.

## Architectuur- en bouwhistorische vergelijking

### Het westwerk

De kerk van Britsum behoort tot een selecte groep van middeleeuwse kerken die is voorzien van een zogenaamd gereduceerd westwerk. De Nederlandse kerken met een gereduceerd westwerk zijn in een eerste overzichtsartikel van Van Agt (zie noot 2) behandeld en beschreven. Daarna is er echter met uitzondering van recente artikelen van K. van der Ploeg en W. Berghuis nauwelijks studie verricht naar dit fenomeen.<sup>31</sup> Zo is bijvoorbeeld nog altijd niet duidelijk waarom juist deze kerken een monumentaal uitgewerkte westpartij bezitten en wat de functie of betekenis van deze gereduceerde westwerken was. Ten eerste behoort de door Van Agt beschreven groep niet tot een geografisch en historisch-politiek samenhangend geheel. Bovendien bezitten ze onderlinge verschillen en zijn ze tot stand gekomen onder verschillende omstandigheden. Uit onderzoek kwam ondermeer naar voren dat de kerken van deze groep behoorden tot de bezittingen van verschillende kloosters. Het is dus niet zo dat de kerken met een westwerk behoorden tot de bezittingen van één enkele abdij (bijvoorbeeld Fulda, Corvey of Werden).

Het ligt niet voor de hand dat de torenverdieping van deze westbouwen diende als ereplaats voor de heer, zoals bij de grote westwerken van de zogenaamde Kaiserdome het geval was. Waarschijnlijker lijkt de veronderstelling van Van Agt dat de torenverdieping diende als kapel voor de Aartsengel Michaël, waar op gezette tijden ook missen ter ere van de Aartsengel, de bestrijder van het Kwaad, werden gehouden. De westbouw als geheel had waarschijnlijk ook een symbolische functie als een krachtige in steen gebouwde afwerking van het volgens de middeleeuwen uit het westen afkomstige Kwaad. Binnen deze context past de verering van Michaël. De gereduceerde westwerken verloren mogelijk al weer vroeg (na de bouw van het huidige schip ook in Britsum) delen van hun oorspronkelijke functies. Mogelijk bleef de torenverdieping langere tijd een kapelfunctie behouden, maar die verviel ten tijde van de Reformatie. Sporen van de aanwezigheid van bijvoorbeeld een Michalsaltaar zijn dan ook moeilijk aan te tonen.<sup>32</sup>

De opzet van deze gereduceerde westwerken is onderling vergelijkbaar. Ze bestaan allen uit een toren met aan weerszijden een zogenaamde flankverbreding die samen met de toren correspondeert met de breedte van het kerk-schip. Dit aldus

tot stand gekomen blok heeft een driedelige begane grond en een driedelige verdieping, waarna vervolgens de toren zelf uit het dak oprijst. Soms zijn de ruimtes overwelfd, soms niet. Van Agt dateert het merendeel van deze westwerken als 12de-eeuws. De Veluwse groep (Oene en Vorchten) dateert hij op stilistische gronden in de 13de eeuw. Z. Kolks dateert de westbouw van Oene echter nog als 12de-eeuws.<sup>33</sup> Het grootste deel van deze groep is opgetrokken in tufsteen en gebouwd in de 12de eeuw, met uitzondering van de groep Britsum, Bierum en Foudgum, die opgetrokken is in baksteen. Toch kan ook de groep van bakstenen westwerken deels nog dateren uit de 12de eeuw. Bierum dateert volgens Steensma uit omstreeks 1200.<sup>34</sup>

De gehanteerde architectuur (met name inwendig!) van deze groep vertoont sterke overeenkomsten met de tufstenen tegenhangers. Kenmerkend is het gebruik van rondbogen voor doorgangen en openingen naar het schip. Deze bogen ontspringen vanuit imposten. De imposten zijn uitgevoerd in tufsteenblokken (bijvoorbeeld te Doezum) of bij de bakstenen westwerken in grote baksteen, uitspringend uit de dagkant met een eenvoudig afgeschuind profiel aan de onderzijde. Deze architectuur is nog zuiver Romaans te noemen. Het westwerk van Britsum, wat betreft de opzet van de oostwand en de detaillering van bogen sterk overeenkomstig met het tufstenen westwerk van Doezum, kan dus nog dateren uit de late 12de eeuw (1180-90). Zowel de stilistische- als de bouwhistorische kenmerken (baksteensoort, metselverband) ondersteunen deze datering.

### Het schip en koor

Het kerkgebouw, éénbeukig schip en inspringend half rond gesloten koor, is vrijwel zeker in één bouwperiode tot stand gekomen. Dit geheel bakstenen bouwwerk had in zijn oorspronkelijke opzet kleine, hoog geplaatste rondboogvensters in het schip en drie laag geplaatste, kleine rondboogvensters in de koorsluiting, met boven het axiale venstertje één groter rondboogvenster. Over de detaillering van het exterieur is weinig te zeggen. Stellingwerf geeft een rondboogfries aan onder de daklijst, maar deze tekening is wat betreft de detaillering niet erg betrouwbaar te noemen.

De kerk zal een bakstenen lijst onder de dakvoet hebben gehad, maar dit kan ook een keperboogfries (zoals Eestrum) of een samenstel van rechthoekige lijsten, bloktandlijsten en muizetanden (Marsum) zijn geweest. De exterieurdetailering van de oorspronkelijke rondboogvenstertjes is helaas ook niet bekend. De dagkanten kunnen opgebouwd zijn uit profielstenen (kraalprofielen) of gewoon omhoeken in het gevelwerk van de kerk zoals bij het kerkje van het Groningse Marsum. Het oorspronkelijke exterieur van de kerk van Britsum zal goed te vergelijken zijn geweest met de nog vrij gaaf bewaard gebleven en deels gereconstrueerde bakstenen exterieurs van de kerken te Marsum, te Eestrum, in mindere mate met het uit omstreeks 1200 daterende exterieur van Westergeest en voorts met de eenvoudige bakstenen exterieurs van

Piaam en Exmorra. Deze kerken bezitten een vrij sober gedetailleerd bakstenen exterieur, waarin de Romaanse invloed nog in belangrijke mate aanwezig is.

Het ontbreken van betrouwbare gegevens over de exterieurdetailering bemoeilijkt de datering van de kerk van Britsum. De schikking met drie rondboogvensters in de absis komt vaak voor, maar een zo lage plaatsing als in Britsum treffen we zelden aan. Het beste is het koor van Eestrum te vergelijken met dat van Britsum. De lage plaatsing hangt daar samen met het koorgewelf, dat ook in Eestrum behoort tot de eerste fase. Opmerkelijk in Britsum is echter de aanwezigheid van een extra venster in de oostas, dat groter is en geplaatst is boven het kleine benedenvenster. Het koor van de kerk te Marsum heeft drie vensters, waarvan het venster in de oost-as van het koor groter is uitgevoerd dan de andere twee. Ook bij de Romaanse- en Romanogotische kerken in met name de kuststrook van het Duitse Oost-Friesland (o.a. Harlingerland) treffen we veelvuldig de zowel uit- als inwendig inspringende halfronde koorsluiting aan met daarin drie rondboogvensters.<sup>35</sup>

### De gewelven

De Romano-gotische koepelgewelven van de kerk te Britsum zijn vooral bijzonder omdat ze behoren tot de oudere voorbeelden van dit type. Bouwhistorische/constructieve kenmerken dragen in dit verband vooral de argumenten aan voor een vroege datering tussen 1240 en 1260, zoals hierboven is beschreven (uitvoering van ribben, metselwerk van de koepels, gewelftype in het koor). Daarnaast zijn ook in stilistisch opzicht argumenten aan te dragen voor deze vroege datering. De in Britsum gehanteerde ribbenpatronen vormen basisvormen, die ofwel in dezelfde vorm, ofwel in combinatie voor de meer ingewikkelde jongere Romanogotische gewelven zijn gebruikt (in Groningen) uit de tweede helft van de 13de- en eerste helft van de 14de eeuw.<sup>36</sup>

Bij gewelven uit de tweede helft van de 13de eeuw worden de ribbenpatronen ingewikkelder en krijgen de gewelfkappen hier en daar reeds siermetselwerk. Vaak vormen het motief van de in de kruin middels een boog met elkaar verbonden ribben (midentravee Britsum) en de in een ring samenkomende ribben (oostelijke schiptravee Britsum) een combinatie, zoals bij het gewelf van de koortravee van Huizinge en bij het schip van de kerk in 't Zandt. Bij de vermoedelijk laat-14de-eeuwse gewelven van Hantumhuizen is dit gecombineerde patroon geschilderd weergegeven op de gewelfkoepel.<sup>37</sup> De ribbenpatronen vormen in de kerk in het nabij gelegen Duitse Campen (omstreeks 1300) een zeer rijk patroon. De vormen worden hier nog eens extra rijk door de bonte beschildering met geometrische patronen en gepleisterde witte velden met figuratieve schilderingen. Bij het meest eenvoudige gewelf van deze kerk is ook het motief met de ring en de bogen tussen de ribben gecombineerd.<sup>38</sup> Bij de jongere groep uit het midden van de 14de eeuw zijn de patronen weer eenvoudiger, met acht ribben samenkomend in een ring. Soms zijn hier de ribben reeds hoekig in plaats van rond.

Van de gewelven in de kerk van Britsum is het koorgewelf het meest opmerkelijk, met een door de ribben in de kruin gevormde knoop met een hangende sluitsteen. Hangende sluitstenen zijn bij Romano-gotische gewelven op zich zelf geen zeldzaamheid. We kennen ze van ondermeer het koorgewelf te Bozum en van een schipgewelf in de Martinikerk te Groningen. Bij deze waarschijnlijk iets jongere gewelven maken de ribben bij de ontmoeting in de kruin echter een buiging en treden zij als hangende ribben uit het gewelfvlak om tenslotte samen te komen in een hangende sluitsteen.<sup>39</sup> Een zelfde gewelftype als Bozum en Groningen treffen we voorts aan bij het gewelf van de koortravee van de laat-Romaanse Munsterkerk te Roermond, ontstaan omstreeks 1220, en in Duitsland in de koortravee van de fraaie Oostfriesse kerk van Pilsum, daterend uit de periode 1220-1230. Volgens Haiduck zijn dit de oudste koepelgewelven van Oostfriesland.<sup>40</sup>

De hangende sluitsteen van Britsum is primitiever opgezet dan de hier genoemde voorbeelden, waar het verloop van de ribben met een hangend gedeelte veel sierlijker is te noemen. Bij het gewelf van de koortravee van Oldenzijl, gedateerd in de eerste helft van de 13de eeuw, is de hangende sluitsteen van een vierdelig gewelf op een met Britsum vergelijkbare wijze uitgevoerd.<sup>41</sup> De koorpartij van Oldenzijl met de in baksteen uitgevoerde Rijlandse Romaanse vormen vertoont grote overeenkomst met het koor van Pilsum.

Rest ons nog te wijzen op de ondersteuning van de gewelven van het schip en koor in eerste opzet. Uit het bouwhistorische onderzoek is gebleken dat de muraalbogen, gewelfribben en gordelbogen in Britsum in de eerste aanleg niet op brede muurpijlers hebben gerust, die middels een onderverdeling in hoekige en ronde diensten alle onderdelen ondersteunden, zoals dat bij de rijpere Romano-gotische kerken veelvuldig voorkomt. In Britsum werd de gordelboog van de eerste schipoverwelving wel ondersteund door een muurpijler, maar werden tenminste de muraalbogen en ribben opgevangen op kraagstenen. In het koor worden de ribben ook opgevangen op kraagstenen. Koepelgewelven met ribben op kraagstenen ziet Haiduck als invloeden uit Westfalen. De gewelven van de kerk te Fedderwarden in Oostfriesland (laat-13de eeuws) worden op een dergelijke wijze opgevangen.<sup>42</sup> Bij veel van de hierboven genoemde voorbeelden (ook het laat 13de-eeuwse koorgewelf van Bozum) worden de ribben van het koor zelfs opgevangen op ronde schalken. Deze opzet is te omschrijven als een dynamische uitvoering van de architectuur, met de nadruk op verticaal opgaande geledingen, die al sterk verwant is aan de gotische architectuur.

De gewelven van Britsum zullen dus zonder twijfel behoren tot de oudere voorbeelden van Romano-gotische gewelven. De gehanteerde vormen, het nog enigszins onbeholpen uitgevoerde verloop van ribben, de wijze van construeren wijzen alle op een vroege datering. Het bijzondere koorgewelf kan mogelijk al tussen 1230 en 1250 ontstaan zijn. De schipgewelven zijn gewijzigd of vernieuwd na 1250 en daarna is het geheel mogelijk in twee fasen beschilderd.

## De oudere portalen

De teruggevonden oudere ingangen in de noord- en zuidgevel van de westelijke schiptravee zijn ofwel niet oorspronkelijk, ofwel in een later stadium verbouwd. Van deze ingangen valt één immers dagkant samen met de muurpijler van het gewelf. Daarnaast sluiten deze doorgangen af met een rondboog met een vlak middengedeelte. Deze boogvormen komen vaker voor, ook in het exterieur, maar zijn dan altijd gecombineerd met een omvattende spitsboog, die tevens als ontlastingsboog dient. Dergelijke portalen met omvattende spitsbogen dateren vrijwel zonder uitzondering uit de late 14de- en 15de eeuw, zoals in de kerken te Waaksens en Jelsum (vermoedelijk 15de-eeuws). De oudere poorten zijn vrijwel zonder uitzondering voorzien van zuivere rondbogen, zoals bijvoorbeeld te Jorwerd, 't Zandt en ook nog te Zeerijp (14de-eeuw). Als de bogen in Britsum niet gewijzigd zijn, zullen de portalen in de 15de eeuw zijn aangebracht. Het is echter ook nog mogelijk dat deze doorgangen later (in 15de- of 16de eeuw) verbreed zijn, waarbij het vlakke middengedeelte ontstond en één van de dagzijden verschoof naar de muurpijlers en dat derhalve de plaats van deze portalen wel oorspronkelijk is.

## Conclusie

Uit het hierboven beschreven onderzoek is gebleken dat een deel van de bouwgeschiedenis goed te volgen en te reconstrueren is. Toch blijven er nog enkele belangrijke problemen over. Wij vermoeden, op grond van hierboven weergegeven argumenten dat het schip met koor van meet af aan als een overwelfde ruimte bedoeld is geweest. Derhalve kan de bouwperiode van dit schip met koor niet direct aansluiten op die van het gereduceerde westwerk, omdat deze architectuur het oorspronkelijke concept van de oostwand van de westbouw met grote boogopeningen op de begane grond en verdieping verstoort (afb. 5). De twee aangetroffen oudere daklijnen op de toren geven bovendien aan dat het huidige schip voorafgegaan moet zijn door een ouder bouwwerk, vermoedelijk een eenbeukige tufstenen Romaanse kerk.

Deze aanmerkelijk oudere (11de- of vroeg 12de eeuwse?) tufstenen kerk is in dat geval uitgebreid met een bakstenen westwerk omstreeks 1180-1200. Vervolgens heeft men tussen 1230 en 1250 besloten om deze kerk te vervangen door een bakstenen kerk. De plattegrond van het koor lijkt erop te wijzen dat men in aanvang nog niet uitging van een overwelving. De plannen zullen echter al snel zijn aangepast. Men begon met het koorgewelf en het schipgewelf is daarna, waarschijnlijk door weer een planwijziging, ofwel door een calamiteit in gewijzigde vorm (iets hoger) aangebracht.

Sommigen willen de aanwezigheid van tufsteen in de gewelven van het schip aandragen als argument voor een tufstenen voorganger. Wanneer er daadwerkelijk zo'n Romaanse voorganger is geweest, blijft het echter merkwaardig dat men hiervan zo weinig tufsteen heeft hergebruikt. Het blijft echter mogelijk dat de buitenschil in hergebruikte tufsteen was uit-



gevoerd en dat deze schil reeds in de 18de eeuw is verwijderd, hetgeen de eerder genoemde posten in de rekeningen met betrekking tot de verkoop van grote partijen tufsteen zou kunnen verklaren. Inwendig blijft de toepassing van tufsteen beperkt en het koorgewelf (oudste deel van de gewelven) is geheel in baksteen uitgevoerd. Pas bij de iets later tot stand gekomen schipgewelven wordt voor het eerst deels tufsteen toegepast. Voegde men eerst een bakstenen koor toe aan het tufstenen schip dat pas daarna werd afgebroken waarmee tuf voor hergebruik beschikbaar kwam?

De uitkomsten van het thermoluminescensische onderzoek van de baksteen door Ralf Kotalla zijn in dit verband ook interessant. Helaas levert een dergelijk onderzoek niet een strak begrensde datering op als we thans van dendrochronologisch onderzoek doorgaans gewend zijn. Voor de westbouw wordt als datering gegeven  $1244 \pm 75$  jaar. Dit metselwerk kan in dat geval op zijn vroegst omstreeks 1170 en op zijn laatst rond 1320 tot stand kan zijn gekomen. Voor de kerk geeft hij als datering  $1324 \pm 70$  jaar, wat in zou houden dat het muurwerk van de kerk op zijn vroegst in 1254 en op zijn laatst in 1394 tot stand kan zijn gekomen. In theorie overlappen deze dateringen elkaar en kan het geheel tussen 1254 en 1320 gerealiseerd zijn! Er is echter wel duidelijk verschil te zien tussen beide bouwfases. Binnen deze dateringen blijft gelukkig onze theorie overeind, dat de westbouw rond 1180-1200 is ontstaan en de kerk tussen 1230 en 1250, met schipgewelven uit omstreeks 1260.

Uit het dendrochronologische onderzoek van de kapconstructie op het schip is gebleken dat deze dateert uit omstreeks 1467 en dat aan deze kap twee oudere kappen zijn voorafgegaan, waarvan die 'met de panlat-gaten' nog behoort heeft tot de voorganger van de huidige kerk. Het ligt voor de hand om het aanbrengen van de grote spitsboogvensters in de zuidgevel van de kerk te relateren aan de periode waarin de kap op de kerk is vervangen. Deze vensters zullen niet eerder dan in 1460 zijn aangebracht en ze hebben oorspronkelijk vorktraceringen bezeten. In dezelfde periode zullen de teruggevonden noord- en zuidingangen ofwel zijn aangebracht, ofwel verbreed.

Aan de toren en westbouw heeft men regelmatig herstelwerk uitgevoerd. Een grote operatie moet hebben plaats gevonden in de 18de eeuw toen men de grote boogopeningen tussen toren en nevenruimten voorzag van versterkende binnenbogen in rode, handvorm baksteen. Vermoedelijk zijn toen ook zoveel mogelijk van de openingen in de toren en het westwerk gedicht, om de toren stabiel te maken. Het metselwerk van de dichtzettingen van de openingen tussen schip en nevenruimten van de westbouw op de begane grond lijkt te dateren uit dezelfde periode (1764-68 toen men blijkbaar tufsteen verkocht?) en kan samenhangen met de verbouwingsoperaties in het westwerk.

De tweede helft van de 19de eeuw bracht grote wijzigingen van het exterieur met zich mee. Schip en koor werden in 1875 voorzien van een omklamping in schoon werk in neogotische stijl, terwijl in 1896 de mogelijk reeds eerder beklampte westgevel werd voorzien van gestucte decoraties in eclectische

vormen. De restauratie van 1992/93 respecteerde het 19de-eeuwse uiterlijk, terwijl bij de interieurrestauratie van 1998/99 de kleurrijke middeleeuwse afwerking van wanden en gewelven in het zicht is gebracht.

Om de complete bouwgeschiedenis nog verder te kunnen ontrefelen is aanvullend onderzoek in de westbouw, alsmede een dendrochronologisch onderzoek van de klokkenstoel en spitsconstructie noodzakelijk. Misschien zullen dan ook belangrijke vragen die nu nog open liggen opgelost kunnen worden. Tot slot willen we in dit verband ook pleiten voor het opzetten van een diepgaand kunsthistorisch/iconologisch onderzoek van de gereduceerde westwerken en de omstandigheden waarin deze kerken tot stand kwamen.

## Noten

- 1 Waarschijnlijk heeft de 19de-eeuwse omklamping er toe bijgedragen dat in de populaire boekjes van Regn. Steensma (*Vroomheid in hout en steen*, 5de druk Baarn 1984 en *Langs de Oude Friese kerken*, Baarn 1974) aan de kerk van Britsum vrijwel volledig wordt voorbij gegaan. Ook in het boek *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*, uitgegeven te Baarn in 1985 onder redactie van S. ten Hoeve, G. Karstkarel en Regn. Steensma moet de kerk van Britsum het stellen met enkele korte vermeldingen, wat binnen dit boek nog opmerkelijker is, vanwege het feit dat hier ook wordt ingegaan op jongere ontwikkelingen in de kerkbouw uit de 19de- en 20ste eeuw. De 19de-eeuwse renovatie had hierin zeker een plaats verdient. Kennelijk kon men niet overweg met de tweeslachtigheid (een 19de-eeuws exterieur en een middeleeuws/17de-eeuws interieur) van de kerk van Britsum.
- 2 J.J.F.W. van Agt, 'Gereduceerde westwerken in het oude Friesland', in: *Kunsthistorisch Jaarboek* 1950-51, p. 58. Van Agt behandelt in dit artikel, dat gebaseerd is op een korte studie van E.J. Haslinghuis uit 1932 (zie noot 1 op p. 57 van het artikel van Van Agt), ondermeer Anjum, Wierum, Foudgum, Hijum, Britsum, terwijl ook de kerken van Vorchten en Oene op de Veluwe aan bod komen.
- 3 Herma M. van den Berg, 'De kerk van Britsum. Gegevens en overwegingen', in: *Keppelstok. Stichting Alde Fryske Tsjerken. Publikatie nr. 46*, (1993) en M. van Zanten, *Aldus is opgeschilderd. Middeleeuwse muurschilderingen in Friesland. 1100-1600*, Groningen/Leeuwarden 1999. Britsum is hier terug te vinden op pp. 107-119
- 4 Bij het bouwhistorische onderzoek kon helaas geen archiefonderzoek plaatsvinden, waardoor voor de weergave van de historie gebruik is gemaakt van de voorhanden zijnde literatuur, die in de hieronder weergegeven noten nader wordt aangeduid.
- 5 Van Zanten 1999, p. 20.
- 6 Van den Berg 1993, V 112.
- 7 Van Agt 1950-1951, p. 58
- 8 Van den Berg, 1993, V 113.
- 9 Van den Berg, 1993, V 115. Sommigen zijn van mening dat de theorie dat de kerk gewijd zou zijn geweest aan de H. Johannes is gebaseerd op de vermelding van de naam Johannes op de torenklok.
- 10 Van den Berg, 1993, V 112 en noot 3 aldaar.
- 11 Van den Berg, 1993, V 115.
- 12 Van den Berg, 1993, V 108. Waarschijnlijk zijn de schilderingen in die periode echter al overgekalkt. Bij vrijlegging van de schilderingen zijn namelijk op sommige plaatsen maar liefst rond de 130 lagen witkalk aangetroffen! Zie voor een uitgebreid verslag van het 17de-eeuwse interieur het ook hier gepubliceerde onderzoek van F. v.d. Waard.
- 13 De tekeningen van Stellingwerf zijn in topografisch opzicht niet altijd even accuraat, terwijl de tekenkwaliteit ook niet hoogstaand is. Van

- de groep bekende topografische tekenaars uit de eerste helft van de 18de eeuw (ondermeer C. Pronk, J. de Beijer, A. de Haan) is Stellingwerf dan ook de minst begaafde tekenaar te noemen.
- 14 De gegevens over de activiteiten in de 19de eeuw zijn ontleend aan het artikel Van den Berg, 1993, V 108 - V 112.
- 15 Zie Van Agt, 1950-51, pp. 59/60. Kunsthistorici, waaronder ook Van Agt konden tot begin jaren '70 weinig waardering opbrengen voor voortbrengselen van de 19de eeuw. De 19de-eeuwse restauraties van middeleeuwse kerken hadden deze gebouwen in hun ogen vrijwel altijd 'bedorven'. Pas gaandeweg de jaren '70 zou hierin mede door toedoen van de bekende publikatie van H. Rosenberg over de 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst enige verandering in komen. Toch werden 19de-eeuwse toevoegingen bij restauraties tot in de jaren '80 nog veelvuldig verwijderd en werden middeleeuwse decoraties gereconstrueerd. Bij de restauratie van de kerk van Britsum is echter meer respect getoond voor de bouwgeschiedenis en zijn deze 19de-eeuwse buitenafwerkingen gerestaureerd.
- 16 Zie Van den Berg, 1993, V 113
- 17 Zie noot 14.
- 18 O.a. Van Agt, en W. Berghuis laten zien dat veel Romaanse torens, alsmede enige gereduceerde westwerken geen westingang hadden. W. Berghuis, 'De verbinding tussen kerk en toren', in: *Groninger Kerken*, jrg.15, nr.4, dec. 1998, pag. 119-135
- 19 W. Berghuis, 1998, p. 123
- 20 Zie over de holle en bolle pannen o.a.; D.J. de Vries, 'Middeleeuwse dakbedekkingsmaterialen in Nederland', RV Bladen Dakpan 03: in Band 2a van het *Restauratie Vademecum*, SDU Den Haag nov. 1992.
- 21 Bij het noordportaal de rechter en bij het zuidportaal de linker dagkant.
- 22 De doorgang meet hier tot aan een tweede dichtzetting (binnenzijde van de klampmuur?) een diepte van 65 cm. Na 45 cm wordt de opening middels tweemaal een rechte sprong (waaronder een deursponning?) iets lager.
- 23 Zie Van den Berg, 1993, V 113. In dit stuk noemt zij meerdere voorbeelden van bakstenen kerken met geheel of gedeeltelijk in tufsteen uitgevoerde gewelven, zoals Westergeest en in Groningen Siddeburen, Leens en Westeremden. Zie ook P. Karstkarel, 'Restauratie hervormde kerk Britsum. De Arke van Mozes in Britsum', brochure van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, waarvan de tekst als overdruk beschikbaar is gesteld door de redactie Friesland Post, maart 1995. Karstkarel schrijft: 'Binnen is de kerk met dikke muren van kloostermoppen en een prachtige overwelfing van tufsteen nog een bende'.
- 24 Het venster is wel onderhevig geweest aan zettingen, waardoor de boogvorm enigszins vervormd is. De spitsboogvorm is dan ook niet zonder meer aantoonbaar, maar kan evengoed een vervorming van een rondboog zijn. De spitsboogvorm van de schipvensters is wel evident.
- 25 Hoe dit bij de schipvensters is uitgevoerd, was ten tijde van ons onderzoek nog niet vast te stellen. Van deze vensters was alleen het bovendeel uitgehakt.
- 26 Zie Karstkarel, 1995.
- 27 Voor de situatie in Britsum is overigens een parallelle situatie aan te wijzen bij de hervormde kerk van Huizinge (datering XIII B) waar ook de eerste muraalbogen zijn afgehakt, door ofwel een planwijziging ofwel een calamiteit (instorting gewelven?). Ook hier zijn de nieuwe muraalbogen van de gewelven hoger aangebracht. De huidige gewelven van deze kerk worden door Meischke gedateerd als laat 13de-eeuws. De oudere muraalbogen lopen ook daar net als in Britsum strak over de (spits)bogen van de kleine schipvensters heen. Zie: R. Meischke, 'Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen', in: *Bulletin K.N.O.B.*, 65, (1966) pp. 57-91. De doorsnedetekening van Huizinge staat op p. 65 en foto's naast p. 66 van zijn artikel. In Huizinge behoorde het overvelven ook al tot het eerste plan.
- 28 De rijpere koepelgewelven werden overigens ook dun gepleisterd, waarbij de in het metselwerk gehanteerde vlechtwerkpatronen in schilderwerk werden herhaald. Zie hierover ook Meischke (1966).
- 29 De terminologie van typen telmerken en techniek is afgeleid van het werk van H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940. Bouwtechniek in Nederland deel 2*. Delft 1989. Voor de benaming van constructie-onderdelen van de kap is echter ten dele gebruik gemaakt van de recentere standarisering van de termen in het werk van G. Berends, *Historische houtconstructies in Nederland*, uitgave SH-BO-Arnhem 1996. Wij blijven echter de voorkeur geven aan 'haan-hout' en 'korbeel' als term en nemen de nieuwe benamingen van Berends hiervoor niet over.
- 30 Ondermeer de kap van Rijnstraat 71 te Arnhem, waarvan monsters genomen door G. Berends en D.J. de Vries dendrochronologisch gedateerd zijn in 1354.
- 31 K. van der Ploeg, 'Drie Romaanse torens: Zuidwolde, Vries en Bedum' in: *Groninger Kerken*, 15, (1998), pp. 114-118. Het westwerk van de kerk van Doezum (zie het artikel van Berghuis, pp. 127) vertoont in de opzet en detaillering van haar naar het schip gekeerde oostwand grote overeenkomst met het westwerk van Britsum. In Doezum springt de toren echter ook aan de schipzijde duidelijk naar voren.
- 32 Van Agt, 1950-51. Van Agt gaat er in dit artikel van uit dat de functie van de westbouw binnen het totaal zowel symbolisch als liturgisch was. Het stoere westwerk was een symbool van de strijd tegen en afwering van het kwaad. Binnen deze strijd stond de Aarts-engel Michaël centraal en ter ere van de Aartsengel was binnen dit verband op een hoge plaats (de verdieping) een kapel ingericht, met een georiënteerd altaar (dat dus bij de boogopening tussen torenkapel en schipruimte moet hebben gestaan), waar op vastgestelde tijden een mis ter ere van Michaël werd opgedragen. In sommige westwerken is de aanwezigheid van een Michaëlskapel dan ook bewezen en volgens Van Agt ligt het voor de hand dat ook bij de Friese westwerken oorspronkelijk een Michalskapel aanwezig is geweest.
- 33 Zeno Kolks, *Langs de oude Gelderse kerken, deel 3. De Veluwe*, Baarn 1978, pp. 84-85.
- 34 Regn. Steensma, *Langs de oude Groninger kerken*, Baarn 1974, pp. 90. Begin 13de eeuw (tussen 1220-1240) achten wij als datering echter waarschijnlijker.
- 35 Zie ondermeer: H. Haiduck, *Die Architektur der mittelalterlichen Kirchen im ostfriesischen Küstenraum*, Aurich 1986 (o.a. kerken te Arle, Marx, Hohenkirchen, Sillenstede, Fedderwarden, Waddewarden, Bingum, Backemoor, Cleverns, Horsten, Pilsum (met transept) Westeraccum, Gross Midlum, Sande). Hier kwam de plattegrondvorm met inspringende absis al veelvuldig voor bij de 12de-eeuwse 'granietblok'-kerken, maar bij de laat 12de-eeuwse en 13de-eeuwse bakstenen kerken werd deze vorm gewoon overgenomen. Zie ook: R. Noah, *Die mittelalterlichen Kirchen im Harlingerland*, Aurich 1969 (goede vergelijkingsvoorbeelden te Blersum, Buttforde, Dunum, Roggenstede, naast reeds hierboven genoemde voorbeelden als Westeraccum). De absiden van de Duitse Oost-friese kerkjes springen wel iets sterker in dan die van Britsum en Marsum.
- 36 Bekende voorbeelden uit deze jongere reeks treffen we aan in bijvoorbeeld Appingedam, Bierum, Stedum, 't Zandt, Leermens, Holwierde, Zeerijp, Huizinge, Noordbroek en Zuidbroek.
- 37 Meischke, (1966), pp. 76/77.
- 38 Haiduck, (1986), pp. 130-132
- 39 Zie voor afbeeldingen van deze gewelven ondermeer: R. Steensma, *Vroomheid in hout en steen. Langs de middeleeuwse kerken in Noord Nederland*, Baarn 1966, vijfde druk 1984.
- 40 H. Haiduck, 1986 pp. 61, 62
- 41 Steensma, 1974, foto 64 pp. 104.
- 42 Zie H. Haiduck, 1986, afbeelding pp. 31. De overwelfing van de zogenaamde Romaanse 'Granitquaderkirchen' (o.a. Fedderwarden) begon volgens Haiduck onder Westfaalse invloed omstreeks het midden van de 13de eeuw.

**BIJLAGE****Baksteenformaten:****Exterieur schip en koorgevels (1875):**

Type steen/verband: Gladde rode en gele steen, kruisverband  
 Formaat: 21-22 x 10<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-11 x 5<sup>1</sup>/<sub>2</sub> cm, 10 lagen = 61-62 cm

**Exterieur westgevel gereduceerd westwerk en vensters westwerk (1895 of eerder?):**

Type steen/verband: Bruin/rode handvorm steen, kruisverband

Formaat: 19<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-19,7 x 9-9<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 4<sup>1</sup>/<sub>2</sub> cm, 10 lagen = 55<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-56 cm.

**Interieur, gereduceerd westwerk (1180-1190?):**

Type steen/verband: Het oorspronkelijke werk is uitgevoerd in donkerrode strakke kloostermoppen, wild verband, veel strekken in het zicht

→ Eerste bouwlaag:

30/31 x 15/16 x 8-9<sup>1</sup>/<sub>2</sub> cm (wanden)

. x 14 x 9 cm, tien lagen = 100 cm (jongere wandpijlers)

22<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-23 x 11 x 4-5 cm, 10 lagen = 53 cm (dichtzetting doorgangen oostwand, rode handvorm, kruisverband/staand verband)

→ Tweede bouwlaag:

29-30 x 14<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-15 x 9-10 cm, 10lg = 106-108 cm (wanden)

28 x 14 x 6<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-8 cm (vulling van gedichte doorgangen in toren)

20 x 9-9<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 4 cm, 10 lagen = 51 cm (versmallingen van doorgangen tussen toren en nevenruimte, rode handvorm, kruisverband)

→ Toren derde geleding:

29-30<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 15 x 10 cm, 10 lgn = 109 cm (wanden)

27<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 14<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 8 cm (klokkenzolder oostwand, herstelwerk?)

20<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 9<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 4<sup>1</sup>/<sub>2</sub> cm, 10 lgn = 49 cm (bovendeel toren, voeg met dagstreep)

23 x 11<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 5 cm, 10 lagen = 62 cm (bovendeel toren, rode baksteen)

20<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-22<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 10<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 5 cm (bovendeel toren, gele baksteen)

**Interieur schipwanden (omstreeks 1230-1260?):**

Type steen/verband: Roze/rode kloostermop, wild verband af en toe neigend naar Noords verband

Formaten:

29-31 x 15 x 8<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-9 cm, 10 lagen = 103 cm

31<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-32 x .. x 9,2-10 cm (westelijke travee noordzijde)\*

29 x 15 x 9-9<sup>1</sup>/<sub>2</sub> cm (de muurpijlerrestanten en gordelbogen)

\* = Baksteen met een dikte van 10 cm is op twee plaatsen in deze westelijke travee gemeten. Het betreft hier het bovendeel van de travee, boven de geboorte van de gewelven.

**Interieur koor wanden en sluiting (omstreeks 1230-1250?)**

Type steen/verband: Roze/rode kloostermop, wild verband af en toe neigend naar Noords verband

Formaten:

29<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-31 x 15 x 9 cm, 10 lagen = 103 cm (koortravee beneden)

29<sup>1</sup>/<sub>2</sub>-31 x 15-15<sup>1</sup>/<sub>2</sub> x 9 cm, 10 lagen = 106 cm (koortravee boven)

31-32 x 16 x 9-9<sup>1</sup>/<sub>2</sub> cm, 10 lagen = 105-110 cm (sluiting boven)

# De middeleeuwse schilderijen in de N.H. Kerk te Britsum

E.S. Klinkenberg

In de N.H. kerk te Britsum (Friesland) werden van maart 1998 tot december 1999 fragmenten middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen blootgelegd en gerestaureerd, nadat ze op 10 oktober 1989 waren ontdekt. Figuurlijke voorstellingen zijn vooral in het koor tevoorschijn gekomen, decoratieve patronen trof men op de gewelfribben en gordelbogen van zowel koor als schip aan. Zij roepen, mede door hun kwaliteit en zeldzaamheid, vele vragen op. In dit artikel zullen in de eerste plaats de schilderijen worden beschreven en zo mogelijk geïdentificeerd. Daarnaast komen kort de problemen aan de orde die het iconografische programma, de stilistische plaatsing en de datering met zich meebrengen. De studie vond hoofdzakelijk plaats in de nazomer van 1998, toen het verwijderen van de latere bepleistering en de restauratie nog in volle gang waren. Enkele details van deze tekst zijn bijgewerkt in december 1999.

## Beschrijving en identificatie

### *Geometrische patronen op gewelfribben en gordelbogen*

De eenbeukige N.H. kerk bestaat uit een gereduceerd westwerk, een drie traveeën lang schip en een koor van één travee met een halfronde koorsluiting. De schiptraveeën worden van west naar oost gedekt door respectievelijk een achtdelig, een zesdelig en een vierdelig ribgewelf. Bovenin het middelste gewelf buigen de ribben naar elkaar toe en vormen zo een zesster. In het oostelijke gewelf eindigen de ribben in een sluitring. Het onregelmatig zesdelige ribgewelf van het koor is iets lager dan de schipgewelven (afb. 1). Vier ribben ontspringen aan de binnenhoeken van de koortravee, de andere twee delen de absisronde in drie gelijke delen. Zij komen samen in een hangende sluitsteen. Een geschilderde, zevende 'rib', een zwarte band tussen twee okerrode, deelt het westelijke gewelfveld in tweeën.

Op de ribben zijn geometrische patronen in rood en zwart op een witte achtergrond aangebracht. Alleen in de westelijke schiptravee kwamen slechts rode lijnen langs de ribben tevoorschijn. Zulke – waarschijnlijk post-middeleeuwse – lijnen accentueren bijvoorbeeld ook de booggrondingen van de nissen in het schip. In het koor zijn de ribdecoraties paarsgewijs geplaatst: spiralen op het westelijke, blokken met getande contouren op het middelste en ruiten op het oostelijke paar ribben. De ruiten op de zuidoostelijke rib zijn opgebouwd uit een rij zwarte en een rij rode driehoeken. In het schip vertoont

de plaatsing van de motieven weinig systematiek. Spiralen, ruiten, driehoeken, blokken, kruisbanden en zigzaggen komen voor, soms met meerdere op één rib. Rood-zwart geblokte banden versieren de boogronde van de gordelbogen die de traveeën begrenzen. Op de oostelijke gordelboog vertonen enkele blokken nog een vaag marmerpatroon. Alle decoratiepatronen zijn in het koor zorgvuldiger en in meer intense kleuren uitgevoerd dan in het schip. De smalle, witte biesen, die in het koor de kleurvlakken scheiden, ontbreken vaak in het schip, doordat daar de combinatie rood-wit meer is toegepast. De verschillen tussen de geometrische decoratie van koor en schip lijken samen te hangen met twee bouwfasen, hetgeen wordt bevestigd door het bouwhistorisch onderzoek.

### *Schilderingen in het schip*

De inkrassing ten behoeve van de schilderijen en mogelijk de schilderijen zelf, zowel in het schip als in het koor, zijn vermoedelijk uitgevoerd in een techniek die gebruikelijk was in de naburige Saksische en Rijnlandse gebieden.<sup>1</sup> Men bracht op de opdrogende pleisterlaag die als ondergrond diende, de contouren van de voorstellingen aan met kalkhoudende verf. Bij het drogen werd mogelijk een deel van het pigment in de kalk ingekapseld en bleef zo goed bewaard. Kurvers (zie hierna) constateerde dat de kalklaag niet door de natte verf beroerd is. Men zou de techniek op z'n hoogst 'half-fresco' kunnen noemen. Na de contouren volgde de binnentekening, die veel minder van de opdrogende kalk kon profiteren. Tenslotte werden op de gedroogde kalk de contouren overgetrokken en de details geschilderd. Deze laatste laag ging meestal verloren; zo ook in Britsum.

Op de gewelven is slechts één figuurlijke schildering bewaard: het oostelijke gewelfveld van de oostelijke schiptravee toont Maria met haar kind in een mandorla (afb. 2). Het Christuskind zit op het linkerbovenbeen van zijn moeder en steekt zegenend zijn rechterhand omhoog. Een kruisnimbus omkranst zijn hoofd, waarvan het okergele haar door zwarte, concentrische lijnen wordt verlevendigd. Evenals het kind is de Mariafiguur frontaal zittend uitgebeeld. Haar nimbus en kroon oversnijden de vier banden van de mandorla. Maria geeft een rond voorwerp, waarschijnlijk een appel, aan haar zoon. Dit motief, dat in de dertiende eeuw in West-Europa zowel zelfstandig als bovenin de Boom van Jesse voorkomt, verwijst naar Maria als tweede Eva, de Incarnatie (Christus als vrucht van Maria's schoot) en de Verlossing (Christus als vrucht van het kruis); daarnaast kan de appel als rijksappel een attribuut zijn van de

hemelkoningin.<sup>2</sup> In de gewelfschildering overheerst de kleur blauw, terwijl deze in het palet op de wanden geheel ontbreekt. Daar resteren hoofdzakelijk okers – bruin, rood, roze, geel – wit en enkele zwarte accenten. Al deze kleuren komen voor in de kleding van de figuren en in de architectonische omramingen. Het haar van de figuren is okerbruin, -rood, of -geel; het incarnaat is wit; de nimbi zijn roze en de achtergronden okergeel. Mogelijk is het blauw als kleur van de hemel<sup>3</sup> bewust voor het gewelf met de hemelkoningin gereserveerd.

Van de overige beschrijving van het schip resteert weinig. Een rood wijdingskruis kwam tevoorschijn op het noordelijke gewelfveld van de oostelijke schiptravee, vlak boven de kruin van de ondiepe spitsboognis eronder. In deze nis bevindt zich een vensternisje met enkele fragmenten van geometrische patronen op de dagkanten. Het vensternisje in de middelste schiptravee bevat een gehavende, vrouwelijke heilige met nimbus op de oostelijke dagkant (afb. 3). Tenslotte ontdekte men fragmenten op de noordmuur van de westtravee. Onder een arcade van okergele segmentbogen, ongeveer in het midden van het oorspronkelijke beeldvlak, leek aanvankelijk een kroon tevoorschijn te komen, maar verdere blootlegging bracht helaas geen zekerheid. Iets lager bevindt zich een okerbruin fragment met roze ruitjes. In de rechter bovenhoek zijn de zwarte contouren van een jongetje bewaard met drie diagonale strookjes boven zijn hoofd (afb. 4). Op dezelfde wijze zijn de vleugels uitgebeeld van de engelen in de scheppingsminiatur van een bijbelhandschrift dat in het begin van de twaalfde eeuw in Keulen (?) werd vervaardigd.<sup>4</sup> Daardoor is het jongetje als engel te identificeren.

#### *De omljstingen van de scènes in het koor*

Een spitsboognis beslaat nagenoeg de gehele noord- en zuidwand van de koortravee. De zuidelijke helft van beide bogen



Afb. 1. Britsum, N.H. kerk, koorgewelf (foto RDMZ).



Afb. 2. Britsum, N.H. kerk, oostelijke gewelfveld van het oostelijke schipgewelf: Maria met Christuskind (foto RDMZ).

zijn met rode, de noordelijke met zwarte blokken beschilderd. De geleding zet zich in geschilderde vorm voort op de absiswand: tussen de vier ribben zijn drie spitsbogen geschilderd, die zich op dezelfde hoogte bevinden als de spitsbogen van de nissen. De vijf boogvelden bevatten oorspronkelijk één of twee verhalende voorstellingen. In elk van beide gewelfaan-zetten aan weerszijden van een boogveld – hieronder kortweg met 'zwikken' aangeduid – was één figuur geschilderd, meestal in frontale houding.

Al deze voorstellingen waren omkaderd. De zwikken worden van boven afgesloten door een okerrode band. Rond het noord-oostelijke boogveld lopen van binnen naar buiten (afb. 1):

- een okerbruine band en smalle, roze rand;
- een brede strook met een witte lopende hond, waarvan de restvorm van de inkrullende golven afwisselend okerbruin (met een roze rand) en geel zijn ingekleurd; links van de middenas is de achtergrond zwart, maar rechts wit, waardoor daar het patroon op een reeks 'komma's' lijkt;
- drie smalle banden, een zwarte tussen twee okerbruine, die niet goed op elkaar aansluiten, waardoor het okergeel van de achtergrond ertussen zichtbaar is.

In het oostelijke boogveld zijn de koppels smalle banden van plaats verwisseld. De brede strook is gevuld met hartvormige bladeren. Hun bladkernen worden ingesloten door een rand waarvan de punt uitloopt in het steeltje van de volgende bladkern. De bladeren zijn afwisselend geel, roze en wit. Onderaan is de achtergrond wit, bovenaan zwart. De band die het boogveld aan de basis afsluit, is versierd met een lopende hond.

Bovenlangs het zuidoostelijke boogveld zijn fragmenten van een zigzagband bewaard. De linker helft van de zigzag is wit, de rechter heeft tevens een okerbruine of okergele 'schaduwrand'. Een okergele rand begrenst de zigzag aan de bovenzijde. Boven de kruin van de noordoostelijke boog prijkt een okerrode, vijfarmige kandelaar met naar binnen omgekrulde armen. De centrale, verticale arm heeft van boven een ovale verdikking. Zijn tegenhanger op de zuidoostwand heeft zeven armen. Boven de kruin van het oostelijke boogveld bevindt zich een zwarte variant met slechts drie armen, die rust op een kruis. De buitenste armen krullen naar buiten; op de ovale verdikking van de middelste staat een kruis. Zo'n drie-armige 'kandelaar' bekroont ook het noordelijke en zuidelijke boogveld. Deze zijn respectievelijk zwart en okerrood van kleur.

#### *Figuurlijke schilderijen in het koor*

Hieronder worden van noord, over oost, naar zuid per boogveld met zwikken de schilderijen in het koor beschreven.

1. De voorstelling in het boogveld is verdwenen. Bovenin de linker zwik doemt een gebaard hoofd met een halfmond hoofd-



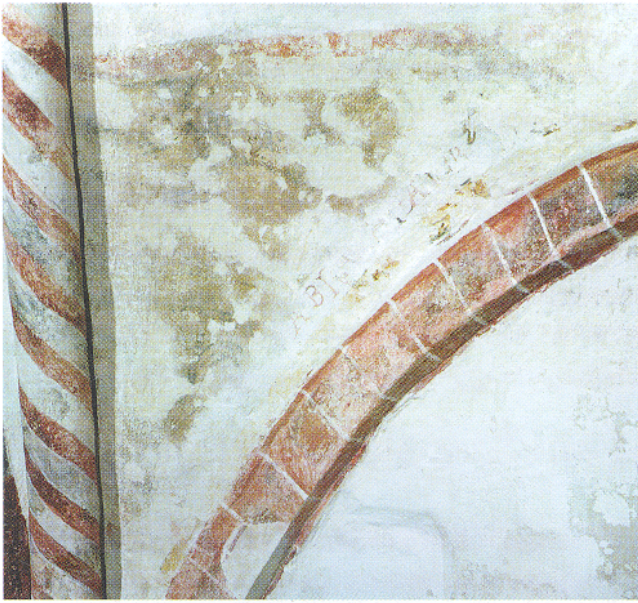
Afb. 3. Britsum, N.H. kerk, oostelijke dagkant van de vensternis in de noordmuur van de middelste schiptravee: vrouwelijke heilige (foto J.M. Visser)



Afb. 4. Bristum, N.H. kerk, noordmuur van de westelijke schiptravee: engelje (foto RDMZ).

deksel op (afb. 5). Van de figuur resteert verder voornamelijk de linkerarm. De linkerhand houdt een witte tekstband vast, die de kromming van de boog volgt. De tekst in roze letters luidt: ABRAHA(m) PATER. Onder de banderol bevindt zich een gele rand met een inscriptie waarvan alleen de letters AP. met zekerheid te identificeren zijn.

Van de rechter figuur, die een banderol met (isa)AC FILI(us) ABRAHE in zijn linkerhand houdt en zijn rechterwijsvinger heft, resteren vooral de contouren (afb. 6). Op zijn hoofd rust een hoedje dat trapsgewijs naar boven toe versmalt. Dit type hoofddeksel lijkt zijn oorsprong te vinden in het tweetraps-hoedje van de hogepriester Aäron, zoals dat reeds werd vastgelegd in de *Christelijke topografie* (V:45-49) van Cosmas Indicopleustes (vóór 553).<sup>5</sup> Isaäc heeft geruite kousen aan zijn spitse voeten. Om zijn schouders hangt een rode mantel met een 'hermelijnen' voering, die is verwaterd tot een raster van gele verticale en horizontale lijnen tegen een witte achtergrond, een kenmerk dat bij alle mantels in de volgende voorstellingen terugkeert. Ook de met okerrode stippen versierde mouwzomen en buikband – die bij Isaäc een Y-vormige aftakking naar boven heeft – behoren tot het vaste repertoire van de schilders. Hetzelfde geldt voor de architectonisch vormgegeven troon waarop Isaäc zit, die is versierd met reeksen boogjes. Op de troon ligt een kussen met een fijn, okerkleurig ruitjespatroon. Dergelijke architectonische tronen met ruitjeskussens worden vanaf de late elfde eeuw in Engeland, en vanaf de twaalfde eeuw in heel West-Europa uitgebeeld, vooral in boekverluchting.<sup>6</sup> Het voetenbankje van de troon, dat eveneens met boogjes is verlevendigd, loopt naar beneden toe over in roze ruitmotieven op een wit fond. Hier is goed te



Afb. 5. Bristum, N.H. kerk, westzwik van het noordelijke boogveld in het koor: Abraham (foto RDMZ).



Afb. 6. Bristum, N.H. kerk, oostzwik van het noordelijke boogveld in het koor: Isaïc (foto RDMZ).

zien hoe het roze oorspronkelijk okerrood moet zijn geweest: de okerrode verflaag is nog gedeeltelijk op de voetenbank en bij de aanzet van de bovenste ruit te zien.

2. Midden in het boogveld is een driehoek van rode bakstenen op een roze onderlaag geschilderd rond het bovenste deel van een rechthoekige nis (afb. 7). Alles wijst erop dat driehoek en nis niet oorspronkelijk zijn. Ten eerste snijden zij plompverloren de voorstellingen af. Ten tweede zijn de contouren van de geschilderde stenen diep in de kalklaag gekrast. Dit contrasteert met de vage, ondiepe lijnen die als eerste opzet voor de figuren dienden. Tenslotte sluit de relatief felle baksteenrode kleur van de geschilderde stenen niet aan bij het palet van de omringende architectuurvoorstellingen.

Links van de overschildering is de fragmentarische scène door een okerrode, horizontale band in tweeën verdeeld. Zo'n tweedeling komt in de andere boogvelden niet voor. Boven de band bevindt zich een grote, witte driehoek, waarop zwarte golflijnen zijn geschilderd. Op de driehoek staat een perspectiefisch voorgesteld, iets langgerekt blok. Een dak met een torentje of schoorsteen kan hier niet zijn bedoeld, want op alle schilderingen zijn de daken okerrood of okerbruin en bevinden zich hoger in het boogveld dan de witte driehoek. In het onderste register is tenminste één figuur in okerrode kleding te onderscheiden, die, gezien de korte en brede proporties, zittend is uitgebeeld. Samen doen de schaarse restanten vermoeden dat Christus op de Olijfberg was voorgesteld. De iconografische traditie van deze voorstelling kent een duidelijke tweedeling tussen de slapende apostelen in de hof van Gethsemane – de onderste helft – en Christus op de Olijfberg. Een parallel voor de horizontale band die deze tweedeling in Britsum benadrukt, komt voor in het Ingeborgpsalter dat mogelijk in 1180 in Noordoost-Frankrijk werd vervaardigd.<sup>7</sup> Het rechthoekige

blok op de berg lijkt een altaar, waarvoor Christus knielt. Eerder verschijnt dit element op een Rijnlants (?) ivoortje uit de late tiende eeuw (afb. 8).<sup>8</sup>

Rechts overlapt de overschildering twee figuren (afb. 9). Van de linker is alleen het hoofd met nimbus bewaard. De rechter, die een half hoofd kleiner is, draagt een okerbruine mantel.



Afb. 7. Bristum, N.H. kerk, noordoostelijke boogveld in het koor: overgeschilderde driehoek en fragmenten van het Gebed van Christus op de Olijfberg (foto RDMZ).



Afb. 8. Christus op de Olijfberg; Rijnlands (?) ivoortje, eind tiende eeuw; Londen, Collectie Lady Julius Wernher (foto naar: Schiller 1968 (noot 8), afb. 144).

Hij staat zo dicht op de linker figuur, dat hun hoofden elkaar raken. Hierdoor geeft de voorstelling haar betekenis prijs: Judas verraadt Christus met zijn fatale kus, een uitbeelding die zeer regelmatig in middeleeuwse passiecycli voorkomt.<sup>9</sup> Het hiërarchische verschil tussen Christus en Judas wordt duidelijk gemaakt door het lengteverschil. Rechts volgen twee mannen het gebeuren. Zij zijn nog wat korter dan Judas. De witte, spitse, trechtervormige hoed op hun hoofd kenmerkt hen als vijanden van het geloof, of meer specifiek als joden. De haakneus van de linker onderstreept zijn negatieve rol.<sup>10</sup> Hieronder zal korthedshalve elke figuur met trechterhoed als 'jood' worden aangeduid. De linker jood heeft een baard, houdt in de rechterhand een lange knots en wijst met de linker omhoog. Hij draagt een geruit kleed, vergelijkbaar met dat van figuren op de oostwand van het koor. Overal worden de ruitjes verlevendigd met een kruis en/of stip in het midden. Het overkleed van de rechter jood is versierd met reeksen U's, onderling gescheiden door horizontale strepen. Hij houdt zijn linkerhand aan zijn zwaard. Geheel rechts staat een derde jood, die door plaatsgebrek bijna half zo klein is uitgevallen. Dit gebaarde mannetje draagt een egaal roze pak en houdt een lans in zijn rechterhand. Hij is frontaal voorgesteld, met zijn benen uit elkaar, alsof hij loopt. Vergelijkt



Afb. 9. Bristum, N.H. kerk, noordoostelijke boogveld in het koor: Judaskus (foto RDMZ).

men hem met uitbeeldingen van de Judaskus uit de eerste helft van de dertiende eeuw, dan blijkt het loopmotief te stammen van een figuur die Christus aan een touw wegleidt.<sup>11</sup> Door ruimtegebrek heeft deze jood in Britsum zijn functie verloren. Op de achtergrond duiden gebouwtjes de stad Jeruzalem aan.

De linker zwik toont onderin twee onderbenen waarvan de voeten op een voetenbank rusten en bovenin de letters PAT.RACHA op een geknikte banderol, zie afb. 7. Omdat de twee voorafgaande zwikken Abraham en Isaïc bevatten, ligt het voor de hand te veronderstellen dat hier de derde aartsvader Jacob was voorgesteld: (jacob)PAT(e)RACHA. De combinatie van naam met nadere toelichting is steeds toegepast bij de inscripties in de zwikken.

In de rechter zwik zit een man op een witte, architectonische troon (afb. 10). Een banderol, die spiegelbeeldig ten opzichte van Jacobs tekstband is geknikt, identificeert hem als MOYSES LEGYS.<sup>12</sup> Mozes draagt een wit onderkleed en een okerrode mantel. Hij heft zijn rechterwijsvinger. Op zijn bruine haar prijkt een getrapte hoed die in vijf lagen naar boven toe versmalt. Vermoedelijk is dit hoofddeksel van Aäron op diens broer Mozes overgegaan. Een eerdere Mozesfiguur met trap-hoed (van drie lagen) lijkt voor te komen in een handschrift met het psalmencommentaar van Odo Astensis, dat rond 1120 in Farfa werd vervaardigd, hoewel de figuur hier ook Melchizedek kan zijn.<sup>13</sup> Ofschoon getrapte hoofddeksels niet heel zeldzaam zijn, hebben zij zelden vijf lagen. Een parallel voor de Friese vijftrapshoed is te vinden op het hoofd van één van Christus' voorvaderen in de Boom van Jesse in een psalter dat rond 1180-1200 in Canterbury werd verlicht (afb. 11).<sup>14</sup>

3. Middenin de linker helft van het oostelijke boogveld zit Christus, te herkennen aan zijn kruisnimbus (afb. 12). Hij





Afb. 10. Bristum, N.H. kerk, oostzwijk van het noordoostelijke boogveld in het koor: Mozes (foto RDMZ).

kijkt recht naar de beschouwer en draagt een gewaad met ruitjesmotieven. Twee joden staan aan weerszijden en drukken de doornenkroon op Christus' hoofd.<sup>15</sup> De kleding van de linker jood is niet geruit, maar egaal roze en voorzien van okerbruine zomen, buik- en armbanden, versierd met ruiten



Afb. 12. Bristum, N.H. kerk, oostelijke boogveld in het koor: Doornenkroning (foto RDMZ).

en cirkels. Voor Christus' romp zijn een stuk onderarm en een hand met een langwerpig voorwerp te onderscheiden. Dit voorwerp stelt mogelijk de rietstok voor, die Christus bij de doornenkroning als scepter in zijn hand kreeg gedrukt (Mt 27:29). Op de achtergrond kijken twee joden toe, beiden gewapend met een knots. Boven hen is NAZAREN(us) in de verflaag gekrast. Dit duidt op de hoofdpersoon, die op verschillende momenten in het lijdensverhaal 'Jezus de Nazarener' wordt genoemd.<sup>16</sup>

Geheel links zit op een rijk versierde troon een man en wijst naar de doornenkroning. Hij houdt zijn benen gekruist, een teken van rechtspraak.<sup>17</sup> In tegenstelling tot de joden draagt hij een (roze) mantel over zijn geruite onderkleed en de jodenhoed ontbreekt. Deze kenmerken samen maken aannemelijk dat de figuur Pilatus is. Pilatus was als Romeins stadhouder niet gerechtigd een kroon of diadeem te dragen.<sup>18</sup> Een vergelijkbare Pilatusfiguur troont in de uitbeelding van de geseling van Christus in een psalterfragment uit Neder-Saksen van rond 1210-1220 (afb. 13).<sup>19</sup> De gekruiste benen, de geheven hand en de geblokte mantelvoering komen overeen met Pilatusfiguur in Britsum. Verhelderend is een vergelijking met de uitbeelding van het Verhoor door Pilatus en de Doornenkroning op een Neder-Saksisch borduursel uit 1280-1290 in de Dom van Brandenburg, dat nauw verbonden is met de plaatselijke schilderkunst (afb. 14).<sup>20</sup> Beide geborduurde scènes lijken iconografisch sterk op de wandschildering; in Britsum is alleen Pilatus uit de verhoorscène overgebracht naar de Doornenkroning. Ongeveer uit dezelfde tijd als dit borduursel stammen de iconografisch verwante restanten van de Doornenkroning op het centrale gewelf van de Sankt Stephan te Fedderwarden (Oost-Friesland).<sup>21</sup>

In Britsum bevinden de zes figuren zich onder een boog met daarop een bouwlaag vol ramen en een dak. Deze architectuur breidt zich naar rechts uit en stelt het Romeinse gerechtshof voor, waarin de doornenkroning plaatsvond.<sup>22</sup> De kleurverschillen – okerbruine en gele blokken, elk met roze vlekjes en boogjes – suggereren marmer. De zuil die de voorstelling rechts afsluit, markeert de overgang naar de venster nis middenin het boogveld. Op de linker niswand zet het gerechtshof zich – fragmentarisch – voort, waaruit blijkt dat ooit de echte architectuur was opgenomen in de geschilderde. In de rechter helft van het oostelijke boogveld is de voorstelling ook onder een boog geplaatst, waarboven een opstapeling van arcades is geschilderd (afb. 15). Veel meer resteert er niet. Een stukje onder de boog, ongeveer op de lengteas van de voorstelling, is een fragmentje okerbruin waarvan de rechter rand verticaal loopt. Links sluit er een stukje roze op aan. De grenslijn tussen beide kleurvlakjes heeft exact dezelfde kromming als die van de jodenhoeden in de voorafgaande voorstellingen. Recht boven het okerbruin zit nog een klein stukje verf van dezelfde kleur, zodat beide mogelijk deel uitmaakten van een zuil. Enkele sliertjes roze marmering op het onderste stukje bevestigen dit. Rechts van beide zuilfragmentjes, ongeveer tussen hen in, doemt de bovenkant van een hoofd met aanduiding van ogen en nimbus op. Dit alles kan slechts op de Geseling van Christus wijzen. Christus staat rechts van de zuil,



Afb. 13. Geseling van Christus; Neder-Saksisch psalterfragment, 1210-1220; privé-bezit (foto naar: Haussherr 1977 (noot 19), II, afb. 557).



Afb. 16. Bristum, N.H. kerk, noordzijk van het oostelijke boogveld in het koor: Aäron (foto RDMZ).



Afb. 15. Bristum, N.H. kerk, oostelijke boogveld in het koor: fragmenten van de Geseling van Christus (foto auteur).

*Afb. 17. Bristum, N.H. kerk, zuidzwik van het oostelijke boogveld in het koor: Salomo (foto RDMZ)*



*Afb. 18. Bristum, N.H. kerk, oostzwik van het zuidoostelijke boogveld in het koor: David (foto RDMZ).*

waaraan hij is vastgebonden. Deze plaatsing van Christus komt minder vaak voor dan de situatie waarin Christus links, of achter de zuil staat, maar is geenszins zeldzaam.<sup>23</sup> Voor de gemarmerde, okerbruine zuil biedt de Geseling in het reeds genoemde Neder-Saksische psalterfragment een treffende parallel (afb. 13). De jodenhoed stond op het hoofd van een beul, die, evenals de joden in de Judaskus, iets kleiner dan Christus was weergegeven.

De man in de linker zwik houdt met beide handen een banderol vast met het opschrift AARON FACUNDUS (afb. 16). De karakterisering van Aäron als 'de welbespraakte' gaat terug op Ex 4:14-16, waarin God Aäron tot woordvoerder van zijn broer Mozes maakt. De Friese Aäronfiguur draagt een witte mantel over zijn okerrode onderkleed met buikband en boorden. Een ronde knoop midden voor houdt deze mantel bijeen. Zijn schuin omhoog gerichte hoofd heeft een snor en een korte, donkere baard. Hij draagt een okerbruine, lange, slappe muts met wit boord, die uitloopt in drie punten. De witte rechthoek met roze ruitmotieven achter hem geeft de troon aan waar hij op zit. Verder is van de troon slechts het voetenbankje te zien.

In de rechter zwik zit Salomo op een witte troon versierd met gele rondboogjes (afb. 17). De witte strook boven de figuur bevat de woorden SALOMON R(ex). Op het okergele haar, dat overloopt in een halflange baard, staat een eenvoudige kroon versierd met drie ovalen. Van de kleding resteren hoofdzakelijk de contouren. Op Salomo's schoot rust een witte viola met drie snaren. De klankkast van de viola heeft een gitaarvorm, het meest voorkomende type van de twaalfde tot en met de veertiende eeuw.<sup>24</sup> Met zijn rechterhandpalm naar zich toe gewend hanteert Salomo de strijkstok, terwijl hij zijn linkerhand aan de hals van het instrument houdt. De



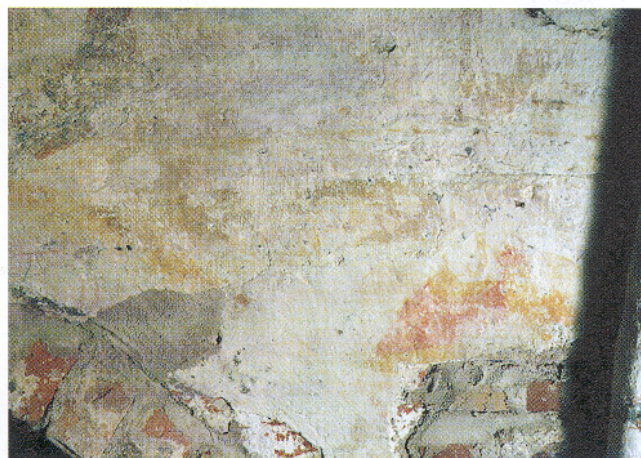
Afb. 21. Bristum, N.H. kerk, oostzwik van het zuidelijke boogveld in het koor: Absalom (foto RDMZ).



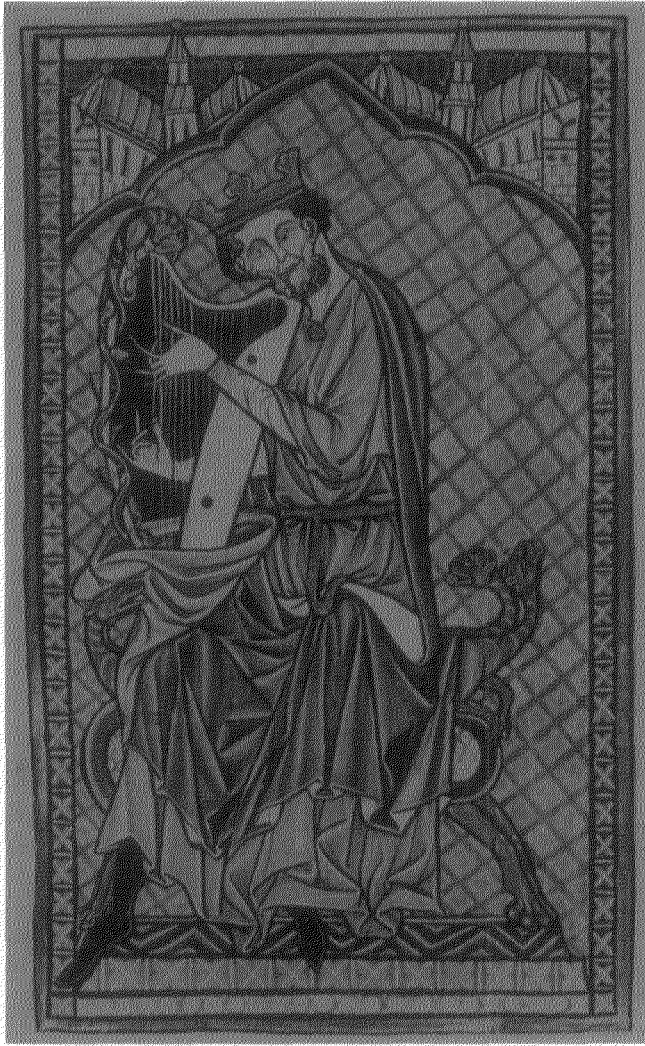
Afb. 20. Bristum, N.H. kerk, westzwik van het zuidoostelijke boogveld in het koor: Jonathas (foto RDMZ).

houding is nagenoeg spiegelbeeldig aan die van de violaspeler in de L-initiaal van het Mattheüs-evangelie met de Boom van Jesse in een psalter met evangeliefragmenten uit Troyes (begin dertiende eeuw).<sup>25</sup> Het instrument als attribuut van een koning wordt in het algemeen gezien als een teken van heerschappij en harmonie.<sup>26</sup> De gele achtergrond is verlevendigd met 'vogelpootjes' en langs de bovenrand van de troon met een rij cirkeltjes.

4. Het zuidoostelijke boogveld bevat geen fragmenten die zich laten definiëren. In de linker zwik bespeelt een gebaarde mu-



Afb. 22. Bristum, N.H. kerk, westzwik van het zuidelijke boogveld in het koor: Saul (foto J.M. Visser).



Afb. 19. David; psalter uit Oxford, ca. 1265-1270; Londen, British Library, Ms. Add. 50000, fol. 15v (foto naar Morgan 1988 (noot 23), fig. 3).

zikan – naar alle waarschijnlijkheid koning David – met beide handen een witte harp (afb. 18). Hij draagt een okerbruine mantel met daarop cirkeltjes die zijn opgebouwd uit witte stipjes. Een treffende parallel voor het type harp en de elegante, spelende vingers biedt een psalter uit Oxford (1265-1270?) (afb. 19).<sup>27</sup> Vooral de achterste hand is nagenoeg identiek, alleen is in Britsum de pink gebogen en in de miniatuur de ringvinger.

In de rechter zwik resteert het hoofd van een baardeloze jongeling (afb. 20). Zijn haar is bovenop zijn hoofd naar achter gekamd, links en rechts valt het licht golvend omlaag. Een stukje okerbruin kleeft is bewaard onder zijn slanke hals. Op de witte strook boven hem zijn nog de letters ...THAS DUX te lezen. De in de Middeleeuwen gangbare Vulgaat-vertaling van het Oude Testament kent twee belangrijke legeraanvoerders op -thas: Jonathas, de zoon van Saul, en Jonathas Apphus, de broer van Judas Maccabeüs. De eerste sloot een bondgenootschap

met David en stond aan hem de koningstroon af. Hij wordt steevast als baardeloze jongeling voorgesteld, die alleen in strijdsceën in wapenrusting is gestoken.<sup>28</sup> Jonathas Apphus leidde rond het midden van de tweede eeuw v.C. de strijd om Jeruzalem. Soms draagt hij ook buiten strijdsceën harnas en helm. Als zijn gezicht niet geheel onder het vizier schuilt gaat, blijkt hij in de regel een baard (en een snor) te hebben.<sup>29</sup> Aangezien de Friese ...THAS DUX geen harnas, helm, baard, of snor heeft, ligt een identificatie als de zoon van Saul het meest voor de hand. Zo volgen de oudtestamentische figuren in Britsum elkaar min of meer chronologisch op. De grote afstand in tijd tussen David en Jonathas Apphus zou niet binnen de reeks passen.

5. In de zuidelijke koortravee zijn slechts fragmenten in de zwikken blootgelegd. Links bespeelt ABSOLOM FILI(us David), die een halfrond petje draagt, een draailier (afb. 21). Hij draait met zijn rechterhand aan de hendel. De okergele klankkast heeft de vorm van een liggende acht met een klein rechthoekig tussenstuk tussen beide cirkels. Over de witte toets zijn twee okergele snaren gespannen. In de linker bol van de acht worden zij geflankeerd door twee klankgaten. Zulke draailieren zijn vanaf ca. 1160 in uitbeeldingen bewaard gebleven.<sup>30</sup> Zij worden aanvankelijk door twee mensen bespeeld: de ene draait, de ander speelt. Rond 1200 slonk het formaat van de draailier en werd de techniek verbeterd, waardoor het instrument door één persoon te bespelen werd.<sup>31</sup> Vroege voorstellingen van dit type komen voor in een kopie van Hildegard van Bingens *Scivias* (ca. 1200), waarschijnlijk uit het klooster Salem, en rond 1220 op de noordelijke helft van het plafond in de kathedraal van Peterborough.<sup>32</sup> Deze ontwikkeling maakt een datering van de schilderingen in Britsum vóór ca. 1200 onwaarschijnlijk.

De rechter zwik in het zuidelijke boogveld bevat slechts een stukje hals (met baard?) en daaronder iets van een geel gewaad, een okerrode mantel en een hand. De inscriptie SAUL geeft de identiteit van de figuur prijs (afb. 22).

Vier argumenten pleiten ervoor, dat één groep schilders ná de overwelling van het schip alle figuurlijke schilderingen aanbrachten. Ten eerste kunnen de wandschilderingen in het schip niet ouder zijn dan de schipgewelven, omdat uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken, dat de muren iets hoger zijn opgetrokken voordat het schip de huidige overwelling kreeg. Ten tweede komt het ruitpatroon in de westelijke schiptravee overeen met de geruite kleding in het koor. Ten derde zijn weliswaar nergens zwarte contouren zo prominent aanwezig als bij het engeltje in het schip, maar oorspronkelijk moeten ook de figuren in het koor op dergelijke wijze zijn afgewerkt, getuige enkele beter bewaarde details als Aärons muts. Tenslotte komen typerende kenmerken als een klaverbladvormige neus en de lineaire behandeling van het haar zowel op het gewelf als in het koor voor.



Afb. 11. Boom van Jesse; psalter uit Canterbury, 1180-1200; Parijs. Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8846, fol. 42r (foto naar: Bouse 1953 (noot 13), fig. 96).

### Het iconografische programma

Samenvattend tonen de scènes in het koor een passiecyclus. Deze thematiek sluit nauw aan op de functie van de ruimte. Tijdens de mis, die zich concentreerde rond het altaar in het koor, werd het offer van Christus, dat in de evangeliën vooral naar voren komt in het avondmaal en de kruisdood, herdacht en ritueel herhaald.<sup>33</sup> Het Laatste avondmaal was zeer waarschijnlijk in het noordelijke boogveld uitgebeeld. Hierop volgt immers direct, zowel in de evangeliën als in Britsum, het gebed van Christus op de Olijfberg. Dit gebed bleef lang betrekkelijk zeldzaam in passiecycli, evenals de Doornenkroning. Hun aanwezigheid pleit er te meer voor, dat de oorspronkelijke cyclus het Laatste avondmaal bevatte. Op analoge wijze is te beargumenteren dat in het zuidoostelijke boogveld de Kruisiging was geplaatst, waarschijnlijk gevolgd door de Kruisafneming en/of Graflegging. Het Laatste avondmaal moet het hele noordelijke boogveld hebben gevuld, omdat dit, evenals het zuidelijke, aanzienlijk smaller is dan de drie geschilderde boogvelden en de dertien figuren aan tafel zich moeilijk in een nog smallere ruimte laten persen.

De zwikken bevatten oudtestamentische figuren, die zeer waarschijnlijk in typologisch verband staan met de passiescènes. Het uitbeelden van oudtestamentische figuren en gebeurtenissen als typen van nieuwtestamentische antitypen kende vanaf de laatste decennia van de twaalfde eeuw een rijke traditie in het naburige Neder-Saksen en Rijnland.<sup>34</sup> Kenmerkend voor de cyclus in Britsum is de koppeling van één oudtestamentische figuur aan één nieuwtestamentische gebeurtenis, terwijl in de boekverluchting meestal meerdere commentaarfiguren aanwezig zijn. Een nabije parallel vormt de typologische cyclus die rond 1250 in het schip van de St. Maria Lyskirchen in Keulen werd geschilderd.<sup>35</sup> Hier vergezellen commentaarfiguren in de gewelfaanzetten de typologische scènes op de gewelfvelden. De tekstbanden langs de booggrondingen stonden mogelijk op één lijn met inscripties rond de boogvelden in Britsum, waarvan alleen 'AP.' onder Abraham nog leesbaar is. De meest zekere aanwijzing voor de aanwezigheid van typologieën in Britsum levert de figuur van Salomo, voor wie – net als bij Saul – een uitzondering is gemaakt op de chronologie. Blijkbaar paste hij in het iconografische programma goed bij de Geseling. Compositorisch is dit verband benadrukt door de wijze waarop Salomo de viola bespeelt. Voor zover bekend, worden violaspelers voorgesteld met het instrument verticaal op schoot, terwijl zij met de strijkstok horizontaal over de snaren strijken. Salomo houdt het instrument echter horizontaal en de stok verticaal. Zo ontstaat een visuele parallel tussen de strijkstok en de zuil waaraan Christus is vastgebonden. Salomo oordeelde wijs over de twee vrouwen die twisten om één kind en wees dit aan de ware moeder toe door te dreigen met de dood (1 Kon 3:16-28). Pilatus daarentegen durfde geen beslissing te nemen over de dood van Christus. Hij liet het volk kiezen tussen twee gevangenen, waardoor de misdadiger Barabbas op vrije voeten kwam en de onschuldige Christus de kruisdood stierf. Volgens het Romeinse recht luidde de geseling het begin van de uitvoering van dit vonnis in.<sup>36</sup> Zo staan recht en onrecht, harmonie der muziek en geweld boven elkaar. Of het kruis dat strijkstok en viola met elkaar vormen, een algemene verwijzing naar Christus' lijden en kruisdood is, moet hier in het midden blijven.<sup>37</sup> De koppeling van Salomo aan het vonnissen van Christus is niet uniek. De christologische cyclus in Sant' Angelo in Formis (1072-1087) toont SALOMON REX met de tekst 'MORTE TURPISSIMA CONDEMPNEM(us) EUM' in een zwik van de noordelijke scheiboogarcade, waarboven de Bespottung, de Handwassing van Pilatus en de Kruisdraging zijn voorgesteld.<sup>38</sup> Tenslotte kan ook meespelen dat Aäron als eerste hogepriester en Salomo als bouwheer van de tempel van Jeruzalem de as van het koor flankeren, waar hun christelijke opvolger de mis opdroeg. De typologische relaties tussen de overige oudtestamentische figuren en passiescènes zijn minder inzichtelijk. Uitzonderlijk binnen de typologische kunst is de chronologie van de commentaarfiguren, die beïnvloed lijkt door de Boom van Jesse. Zoals reeds is opgemerkt, kunnen dertiende-eeuwse uitbeeldingen van deze stamboom omhoog leiden tot een Mariafiguur die haar zoontje een appel geeft, hetgeen in Brit-

sum op het gewelf is voorgesteld. Eenzelfde combinatie van typologie en stamboom zou aan de oorsprong liggen van de dertiende-eeuwse typologische vensters in het Rijnland.<sup>39</sup> Deze lijken echter geen iconografische parallellen met de Friese schilderijen te bevatten. Een chronologische reeks typen is in typologische geschriften even zeldzaam en komt, voor zover ik weet, alleen voor in de *Dialogus de laudibus sanctae crucis*, vervaardigd rond 1170-1180 in de omgeving van Regensburg.<sup>40</sup> In dit geschrift wordt de hele heilsgeschiedenis van Adam tot en met het Laatste Oordeel afgezocht naar typen voor de gebeurtenissen rond de kruisiging van Christus. Deze opzet toont duidelijk overeenkomsten met de koorschilderingen in Britsum, hoewel de tekst hooguit een richting aanduidt waarin men sommige Friese typologieën zou kunnen duiden.

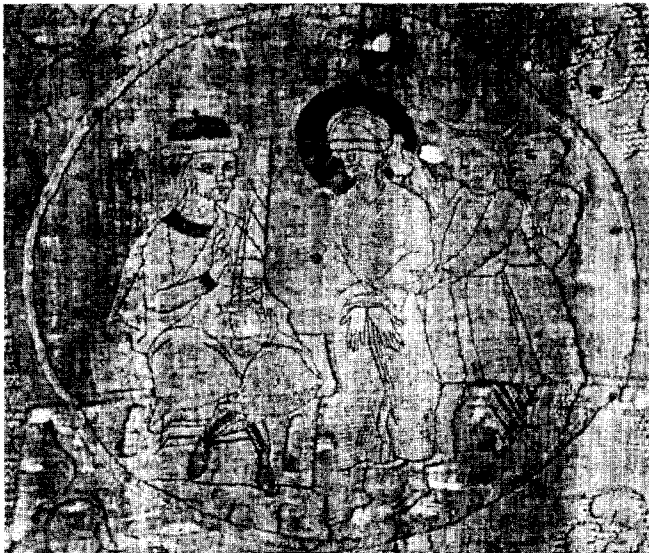
De elfde typologie in de *Dialogus de laudibus sanctae crucis* ziet Jacobs strijd met de engel als voorafschaduwning van de vervolging van Christus door de joden. In Britsum bevindt Jacob zich boven Christus die is 'gevlucht' op de Olijfberg en in een gebed tot zijn Vader worstelt met zijn roeping, volgens Lc 22:39-44 gesterkt door een engel. Christus bidt om de lijdenskelk aan hem voorbij te laten gaan. Het altaar dat in Britsum op de Olijfberg is voorgesteld, verbindt dit motief met de eucharistie en daarmee de functie van de ruimte waarin de wandschildering zich bevindt.

De *Dialogus de laudibus sanctae crucis* neemt niet Mozes als wetgever op in de typologieën. Toch was het reeds Paulus die Mozes kenmerkte als de bringer van de oude wet, die tot de dood leidt. Christus daarentegen opende met zijn nieuwe leer de weg naar het leven.<sup>41</sup> Dat deze zeer bekende typologie ook qua tijd en plaats in de buurt van Britsum gangbaar was, tonen de banderollen van Synagoge en Ecclesia op de gewelfschilderingen van de St. Maria Lyskirchen in Keulen. Bij Synagoge staat te lezen 'LEX PER MOYSEN DATA EST', bij Ecclesia 'GRATIA PER I. XRISTUM DATA EST'.<sup>42</sup> In Britsum

wijst de linker jood in de Judaskus omhoog naar het woord LEGYS op de banderol van Mozes en legt zo een dergelijke typologische relatie. Hoewel Judas de mens Christus met zijn kus de dood in leidde, trof hij daarmee niet de goddelijke natuur van Christus. De *Dialogus de laudibus sanctae crucis* vergelijkt deze tegenstelling in de vijftiende typologie met Mozes voor het braambos dat wel brandde, maar niet verteerde. In de zeventiende typologie staat de bloeiende staf van Aäron voor de gerechten die vast geloven in de passie, zodat zij de onvruchtbaarheden van de laster van zich af kunnen werpen. De Friese schilderijen tonen de 'welbespraakte Aäron' boven Christus die zweeg bij de verschillende verhoren.<sup>43</sup> Met een stok (!) in zijn hand volhardt de Gevangene in zijn roeping. Spot noch kwelling lijken hem te treffen.

Veel oudtestamentische figuren in Britsum becommentariëren een verdwenen voorstelling. De *Dialogus de laudibus sanctae crucis* biedt echter aanknopingspunten om een beeld te vormen van de oorspronkelijke situatie. Zo legt de negende typologie het zeer gebruikelijke verband tussen Abraham die zijn zoon Isaäc offert en de offerdood van Christus. In Britsum wijzen de inscripties PATER en FILI(us) bij Abraham en Isaäc in dezelfde richting. Onder hen bevond zich mogelijk het symbolische offer van Christus tijdens het laatste avondmaal. De twee offers golden respectievelijk als prefiguratie en eerste viering van de eucharistie<sup>44</sup> en waren daardoor zeer op hun plaats in het koor. Abraham paste temeer in dit kader, daar hij van Melchizedek brood en wijn had ontvangen.<sup>45</sup> Ook Isaäcs traphoed geeft een liturgische ondertoon. En was niet reeds rond 675 in de Sant'Apollinare in Classe te Ravenna het Offer van Abraham als eucharistieviering uitgebeeld?<sup>46</sup>

In Psalm 21 (22) zou koning David Christus kruisdood' hebben voorspeld, waardoor hij geregeld als commentaarfiguur opduikt in Kruisigingsscènes.<sup>47</sup> Daar wijst hij echter naar het kruis en bespeelt hij niet zijn harp, zoals in Britsum. De *Dialogus de laudibus sanctae crucis* legt uit, dat Davids instrument



Afb. 14. Verhoor door Pilatus en Doornenkroning; Neder-Saksisch borduursel, ca. 1280-1290; Brandenburg, Dom (foto naar Kroos 1970 (noot 15), afb. 98-99).

duidt op het doden van Christus' lichaam. Zoals David met zijn spel de koningen Saul en Achis kalmeerde, zo werd door Christus' dood het waanzinnige joodse volk gesust. Overigens was de uitleg van Davids instrument als symbool van de passie zeer traditioneel.<sup>48</sup>

Tenslotte treurde David om de dood van zowel Saul, Jonathas als Absalom, waardoor onder deze figuren scènes als de Kruisafneming of Graflegging zijn te vermoeden. De *Dialogus de laudibus sanctae crucis* geeft in de vierendertigste typologie de volgende oorzaak voor het wenen van David om Absalom: als de ware David (Christus) tot zijn zonen (de joden) komt, vindt hij in hun plaats vadermoordenaars. De *Concordantia veteris et novi testamenti*, een typologisch geschrift dat rond 1250 in het huidige Duitsland ontstond, verbindt de weeklacht van de dochteren Israëls om de Gekruisigde met de weeklacht David en de zijnen om de dood van Saul (2 Sam 1:24).<sup>49</sup> Nu stierf Saul gelijktijdig met zijn zonen, van wie alleen Jonathas steeds bij naam wordt genoemd. David be-



Afb. 23. Boom van Jesse; Ingeborgpsalter uit Noord-Frankrijk, ca. 1180; Chantilly, Musée Condé, Ms. 9, fol. 14v (foto naar Deuchler 1967 (noot 7), afb. 18).

klaagde minstens zoveel zijn bondgenoot als diens vader (2 Sam 1:17-27). Dit wordt onderstreept door latere versies van deze typologie, waarin de nadruk van Saul naar zijn zonen is verschoven.<sup>50</sup> Vanuit dit perspectief is mogelijk niet alleen Saul, maar ook Jonathas in Britsum uitgebeeld.

Wat kan een mogelijke inspiratiebron voor de typologische cyclus in Britsum zijn geweest? Naast invloed van monumentale cycli, zoals die in de St. Maria Lyskirchen in Keulen, lijken psalterhandschriften hun sporen in Britsum te hebben nagelaten. Psalters werden vanaf de twaalfde eeuw geregeld verrijkt met een uitgebreide christologische cyclus, een vernieuwing van Engelse oorsprong.<sup>51</sup> Hun cycli bevatten ten laatste vanaf het begin van de dertiende eeuw soms wél de uitzonderlijke combinatie van één typologische figuur bij één nieuwtestamentische scène, bijvoorbeeld in het Psalter van Elisabeth van Thüringen (1200-1217).<sup>52</sup> Tevens vertoont de opmaak van dit handschrift overeenkomsten met Britsum: regelmatig staan twee scènes binnen één omlijsting.<sup>53</sup> Maar in tegenstelling tot de Friese cyclus zijn de commentaarfiguren niet in chronologische volgorde geplaatst.

Daarnaast pleiten de uitgebeelde instrumenten voor invloed van psalterillustraties op de Friese schilderijen. Een musicerende Davidfiguur duikt in veel contexten op, meestal echter als auteur van de psalmen.<sup>54</sup> Voorbeelden van een groep koninklijke muzikanten met harp, viola, draailier en mogelijk nog meer instrumenten, ken ik daarentegen uitsluitend uit psalters. Zij kunnen voorkomen in medaillons in de omlijsting rond voorstellingen van David, zoals in het Parijse Kristinapsalter van rond 1225-1230.<sup>55</sup> Hun instrumenten – een harp, viola, draailier en cither – komen overeen met wat er in Britsum is bewaard. De muzikanten vertonen echter grote gelijkenis met de koning in de hoofdvoorstelling, zodat ze, ondanks het ontbreken van inscripties, waarschijnlijk allemaal David uitbeelden.<sup>56</sup> Interessanter zijn daarom de koninklijke muzikanten in de Boom van Jesse. Zij stellen Christus' voorouders voor en wel vanaf David. Het zijn in Britsum juist deze oudtestamentische figuren, David en zijn zonen, die een instrument bespelen. Een vroege muzikale Boom van Jesse bevindt zich in het reeds genoemde Ingeborgpsalter (afb. 23).<sup>57</sup> De onderste koning bespeelt een viola, de tweede een harp, precies als in Britsum. Het lijkt of in dit psalter ook Salomo vóór David komt! In de dertiende eeuw neemt het aantal koninklijke muzikanten in de Boom van Jesse toe. In psalters beslaat de voorstelling een hele pagina; in bijbelhandschriften wordt de stamboom in de L-initiaal aan het begin van het Mattheus-evangelie geplaatst. Voorbeelden zijn vooral bekend uit Engeland, daarnaast uit Parijs en Catalonië.<sup>58</sup> De Engelse psalters tonen bovendien Christus' musicerende voorvaders niet uitsluitend gekroond, maar ook met halfronde petjes, net als Absalom. En biedt niet een Engels psalter een opvallende parallel voor Mozes' vijftrapshoed en de houding van Davids handen? Tenslotte is het niet uniek dat verluchte psalters monumentale schilderijen in kerken hebben beïnvloed. In de reeds genoemde schilderijen op het plafond van de kathedraal te Peterborough (ca. 1220), waarop verschillende muzikanten voorkomen, ziet men eveneens invloed van psalterillustraties.<sup>59</sup>



Meer in het algemeen wijst in Britsum de architectonische troon met ruitjeskussen eveneens in de richting van de boekverlichting.

Wellicht heeft de Engelse beeldtraditie de schilderijen in Britsum beïnvloed via Neder-Saksen, waar vanaf de tijd van hertog Hendrik de Leeuw (1142-1195), die met de Engelse koningsdochter Mathilda (+ 1189) was getrouwd, een Engels stempel op de kunst werd gedrukt.<sup>60</sup> De parallellen met het Ingeborgpsalter en het psalter van Troyes bevestigen zulke invloed, want hun miniaturen zijn eveneens iconografisch afhankelijk van Engelse psalters.<sup>61</sup>

### Stilistische vergelijking

Helaas zijn in Friesland nauwelijks schilderijen overgeleverd waarmee de vondst in Britsum stilistisch is te vergelijken. Om de stijl toch enigszins in een context te plaatsen, moet vooral elders vergelijkingsmateriaal worden gezocht. Dat daarbij nooit exacte overeenkomsten zijn aan te wijzen, is vanzelfsprekend door de grote afstand en het feit dat in Britsum alleen de basisverflagen resteren. Wel maken deze parallellen duidelijk, dat de stijl in Britsum geen lokaal verschijnsel is.

#### *De decoratie van ribben en gordelbogen*

In de regel zijn decoratieve schilderijen van de hand van een groep decoratieschilders die onafhankelijk van de figurenschilders werkten.<sup>62</sup> De decoratieschilders kalkten de muur en brachten de ornamenten en geschilderde architectonische elementen aan voordat de figuristen hun werk deden. Dit is in Britsum goed achter Pilatus op de oostmuur te zien: de voorstelling overlapt hier de bladerenrand. Om de grens van het boogveld opnieuw te markeren, is over de bladerenrand een rood-zwart-rode strook geschilderd.

Decoratieve schilderijen in kerken zijn slechts her en der onderzocht. Van Zanten heeft onlangs een overzicht gegeven van de middeleeuwse beschildering van Friese kerken. Daarin is vergelijkingsmateriaal voor Britsum te vinden in de spiralen, kruisbanden, blokken en driehoeken in de N.H. kerken te Hantumhuizen, Bozum en Burgum.<sup>63</sup> Eveneens vergelijkbaar is het gebruik van rood en zwart op een witte achtergrond in de dertiende- of veertiende-eeuwse schilderijen in Hantumhuizen en Burgum, zij het dat in deze kerken het wit een veel grotere rol speelt en ook bladmotieven veelvuldig voorkomen. De parallellen in Bozum (1250-1300) beperken zich tot spiralen en kruisbanden, waarbij okergeel aan het palet is toegevoegd. Door de zeer globale datering bieden deze schilderijen weinig houvast voor de vondst in Britsum.

Een vergelijking met Meischkes onderzoek in de provincie Groningen levert evenmin specifieke aanknopingspunten op.<sup>64</sup> Een representatief en invloedrijk voorbeeld is de decoratie van de Martinikerk te Groningen (1225-1250), die onder Neder-Rijnse invloed staat. In de Martinikerk zijn op de gordel- en muraalbogen blokken geschilderd als in Britsum, maar met marmering in de vorm van witte 'boontjes'. Zulke blokken sieren hier, in tegenstelling tot Britsum, ook de meeste ge-

welfribben. Op de ribben komen daarnaast spiralen voor, maar hun golvingen hebben geen parallel in de kerk te Britsum. Hetzelfde geldt voor de bladranken op de intrados van de triomfboog en het gebruik van okergeel naast rood, zwart en wit. Volgens Meischke waren de witte pleisterlaag en de hangende sluitsteen in de eerste helft van de dertiende eeuw algemeen verspreid in Groningen en Friesland.

De overeenkomsten met de door Claussen onderzochte, Westfaalse decoratie (ca. 1180-1250) beperken zich hoofdzakelijk tot elementen die vanuit de Byzantijnse kunst overal in het westen werden overgenomen: geblokte randen langs booggrondingen, spiralen en marmer-imitatie.<sup>65</sup> Daarnaast is de voorkeur voor de kleuren rood en zwart in de gewelfdecoratie identiek. Geblokte randen beperken zich in Westfalen echter tot de voorkant van de boog en zetten zich niet voort op de intrados en de achterkant. Betere parallellen waren misschien in Neder-Saksen te vinden, maar daar is erg weinig bekend; de schamele restanten wijzen tot nu toe op Westfaalse invloed.<sup>66</sup> In Oost-Friesland staat de decoratieve kerkbeschildering eveneens in de Westfaalse traditie, maar is pas vanaf het midden van de dertiende eeuw overgeleverd.<sup>67</sup> Enkele parallellen tussen Oost-Friese decoratie en Britsum vallen weliswaar op, zoals rood-zwarte blokken en spiralen met witte voegen, maar deze motieven waren zo algemeen gebruikelijk, dat zij weinig over relaties over en weer onthullen. Bovendien bleven decoratiepatronen lang in zwang, waardoor zij geen handvat bieden voor een precieze datering. Wel is de oudste Oost-Friese decoratie al gevarieerder dan die in Britsum, waar alleen geometrische patronen voorkomen, terwijl men in Oost-Friesland bijvoorbeeld vaak ranken langs de ribben, als schijnribben en op gordel- en muraalbogen aantreft. De geometrie en relatieve eenvoud van de motieven op de ribben en de gordelboog in het koor in Britsum passen al met al beter in de eerste dan in de tweede helft van de dertiende eeuw. De geometrische patronen in het schip borduren op slordige wijze voort op de decoratie van het koorgewelf.

#### *De omlijsting van de scènes in het koor*

Rond de passiescènes komen in hoofdzaak vier types decoratie voor: hartvormige bladeren, zigzagbanden, kandelabers, en het lopende hond-motief. De eerste twee zijn weinig specifiek. De relatief eenvoudige vorm van de Friese bladerrand heeft bijvoorbeeld parallellen op de gewelven en gordelbogen van de Gaukirche te Paderborn (ca. 1220-1230).<sup>68</sup> Perspectivische zigzagbanden zijn al in de twaalfde eeuw wijd verspreid binnen de boekverlichting.<sup>69</sup> Een monumentaal voorbeeld niet al te ver van Britsum bevindt zich in het koor van de St. Cyriacus te Berghausen (ca. 1220-1230).<sup>70</sup>

De Friese kandelabers lijken verwant aan de levensbomen die veel gewelven van Westfaalse kerken sieren. Overeenkomsten zijn er vooral met de vroege, gestileerde versies (eind twaalfde eeuw tot ca. 1230) met hun symmetrische, naar binnen of naar buiten krullende takken en centrale stam met bovenop een kroon.<sup>71</sup> Bovendien heeft het type 'kandelaber' met een kruis tussen twee naar buiten krullende armen verwanten op het oostelijke schipgewelf in de parochiekerk van Dortmund-Brechten



Afb. 24. Pinksteren; Braunschweig, Dom, vieringsgewelf, ca. 1240-1250 (foto naar Demus 1968 (noot 5), afb. 220).

(1250-1275).<sup>72</sup> Deze zijn wel wat ingewikkelder dan de Friese 'kandelabers': elke tak splitst in tweeën, maar de twee delen komen bij het uiteinde weer samen. Ook krullen de zijarmen niet omhoog, maar omlaag en eindigen bovendien in een kleine lelie. Deze beëindiging lijkt echter sprekend op het omkrullende uiteinde van Aärons muts. De lopende hond verschijnt, naast onder meer zigzaggen en ruiten, rond 1250-1275 op de gewelven van de parochiekerk in Oldendorf bij Melle (Neder-Saksen).<sup>73</sup> Maar de uitwerking van de patronen is hier beduidend rijker dan in Britsum.

Al met al passen de decoratieve motieven rond de boogvelden in Britsum eveneens in de traditie van kerkdecoratie in Westfalen en omgeving. De dateringsproblemen zijn dezelfde als

bij de decoratie op de ribben en gordelbogen. Een ontstaan rond het midden van de dertiende eeuw ligt echter meer voor de hand dan aan het begin of einde.

#### *De figuurlijke voorstellingen*

De vele, hoekige plooien in de gewaden van Maria en kind op het gewelf maken hen tot onmiskenbare vertegenwoordigers van de zigzagstijl, die benoorden de Alpen rond 1200 opkwam, waarschijnlijk in de Saksische boekverluchting.<sup>74</sup> Maria's kleed valt in een kreukelige waterval omlaag, vergelijkbaar met de gewaden van de Mariafiguren op het vierings- en koorgewelf van de Dom van Braunschweig en op het plafond van de St. Michael te Hildesheim, alle ontstaan rond de jaren '40 van de dertiende eeuw.<sup>75</sup> De Mariafiguur in de Pinkster-scène op het Braunschweiger vieringsgewelf biedt de beste parallel door het verfijnde, ovale gezicht, de mantelzomen die in een V-vorm onder de slanke hals over elkaar heen vallen, de concentratie van hoekige plooien boven de rechteronderarm en de meer vloeiende wijze waarom de mantel over de bovenbenen is gedrapeerd (afb. 24). Vooral op dit laatste punt is de Friese Madonna vergelijkbaar met de Majestas op het absisgewelf van de kerk in het Oost-Friese Eilsum uit ca. 1240-1250.<sup>76</sup> Een meer gedetailleerde vergelijking is niet mogelijk, omdat in Eilsum slechts het onderlichaam van de Christusfiguur resteert en in Britsum voornamelijk Maria's bovenlichaam is te zien.

Andere redelijk bewaarde details van de Friese Mariafiguur zijn de kroon en nimbus. De kroon, waarvan zowel de drie bladen als de band zijn verrijkt met cirkel- en ruitvormige edelstenen, lijkt verwant aan Maria-kronen op wandschilderingen in Keulen en omgeving uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Exacte parallellen zijn helaas moeilijk te trekken, omdat de Rijnlandse schilderingen zwaar hebben geleden onder overschilderingen en oorlogsgeweld.<sup>77</sup> Een cirkel van boogjes verlevendigt de binnencontour van Maria's nimbus. Dit motief is in de dertiende eeuw binnen het Heilige Romeinse Rijk wijd verspreid.<sup>78</sup> Vroege voorbeelden verschijnen in een groep Keulse ivoortjes in de tweede helft van de twaalfde eeuw.<sup>79</sup> Zowel Maria's kroon als haar nimbus lijken dus hun oorsprong te vinden langs de Neder-Rijn, maar zij bieden minder goede aanknopingspunten voor een datering dan de plooiyal.

In de passiescènes zijn geen duidelijke sporen van de zigzagstijl tevoorschijn gekomen, hetgeen echter niet noodzakelijk een tijdsverschil met zich meebrengt. Dit bewijzen bijvoorbeeld de schilderingen in het Westfaalse Methler van kort na het midden van de dertiende eeuw. Ondanks de zware 'restauratie' uit de negentiende eeuw is, mede dankzij tekeningen van de situatie bij de ontdekking in 1851, duidelijk, dat de grillige plooiyal alleen is toegepast in egale gewaden en niet in geruite.<sup>80</sup> Hetzelfde geldt al voor een Keulse miniatuur van de heilige Margaretha uit het eind van de twaalfde eeuw.<sup>81</sup> Op dezelfde lijn staan de meeste figuren in de passiescènes te Britsum: de patronen nemen de plaats van de plooiyal in.

De houding van de figuren in de zwikken lijkt op die van de tronende koningen in de *Chronica regia coloniensis*, die kort na 1238 te Aken werd vervaardigd.<sup>82</sup> Als de Friese figuren zit



Afb. 25. Keizer Frederik II; *Chronica regia coloniensis* uit Aken, kort na 1238; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 4609, fol. 145r (foto naar Swarzenski 1936 (noot 11), II, afb. 60).

Frederik II (fol. 145r; afb. 25) op een architectonische troon. Zijn schuin geplaatste benen met smalle, spitse voeten rusten op de voetenbank, zoals bijvoorbeeld bij de Friese Aäron. Van beiden is het linkeronderbeen niet door hun mantel bedekt. Deze mantel wordt op dezelfde wijze midden voor door een broche bijeengehouden, valt over de linkerschouder in reeksen gebogen plooiën omlaag en loopt achter de gebogen rechterarm langs. De zomen komen weer samen op de schoot

van de figuren. De banden op hun onderkleed vertonen eveneens overeenkomsten. Ook de wat stijve houding en het type hoofd – een neuspunt in de vorm van een klaverblad, schaduwlijnen van de neus die doorlopen in de wenkbrauwen, strakke diagonalen boven de mondhoeken, blosjes grenzend aan de baard, duidelijke schaduw onder de ogen en de u-vormige halsplooi – zijn terug te vinden in Britsum. De kroon van Frederik II heeft dezelfde drie ovale bladen als die van Salomo, alleen is de band twee maal zo hoog. Lothar van Supplinburg op fol. 63r draagt bovendien een mantel met een geblokte, ‘hermelijnen’ voering, die zo kenmerkend is in Britsum.

Er is één zeer duidelijk verschil tussen de miniatuur en de zwikfiguren: de wenkbrauwen lopen schuin naar boven en vormen geen boog als in Britsum. In dit opzicht naderen de Friese koppen meer die in het centrale venster in de Driekoninkkapel van de Keulse Dom (ca. 1250),<sup>83</sup> hoewel deze duidelijk verfijnder zijn. Treffend is bovendien de overeenkomst tussen het hoofd van Salomo en dat van Karel de Grote op een Neder-Saksisch wandtapijt in Halberstadt uit de eerste helft van de dertiende eeuw (afb. 26).<sup>84</sup> De parallellen zetten zich voort in Karels baard die eindigt in een punt, zijn kroon en de eenvoudig versierde buikband en zomen op de kleding van de figuren.

Tenslotte verdienen de trechtervormige jodenhoeden de aandacht. Dit type is Duits en verschijnt vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw.<sup>85</sup> In combinatie met kleding die door de versierde zomen, buik- en armbanden lijkt op die in Britsum, komen zij bijvoorbeeld voor in de voorstelling van de Bespottung van Christus in het Brandenburger evangelistarium uit 1221-1242.<sup>86</sup>



Afb. 26. Karel de Grote tussen vier antieke auteurs; Neder-Saksisch wandtapijt, eerste helft dertiende eeuw; Halberstadt, Domschatz, inv.nr. 520 (foto naar Luckhardt & Niehoff 1995 (noot 60), I, p. 57).

Samengevat staat de stijl van de figuurlijke schilderijen onder Rijnlandse en Neder-Saksische invloeden en stamt uit het midden van de dertiende eeuw.

### Interpretatie en datering

In Britsum zijn de joden opvallend aanwezig. Sterker nog: zij vormen door hun rol in de Doornenkroning en de Geseling op de oostwand een belangrijke focus binnen de cyclus. In de regel staat een *Majestas Domini* centraal,<sup>87</sup> ook bij zeldzame Friese voorbeelden als in Bozum<sup>88</sup> en het reeds genoemde Eilsum. Voor een Doornenkroning en een Geseling op de oostwand van een kerk zijn geen parallellen bekend. Hun dominante positie kan niet zonder betekenis zijn geweest. Helaas tast men over de historische situatie van Britsum in de dertiende eeuw in het duister. In het algemeen werd Friesland toen verscheurd door grote onderlinge verdeeldheid, die slechts door het gezamenlijk deelnemen aan de kruistochten tijdelijk werd overwonnen.<sup>89</sup> De Friezen dankten hun roem als kruisvaarders aan de heldendaden die zij bij de verovering van Damiëta (1217-1221) verrichtten. Nadien achtte men hen onmisbaar voor het slagen van latere ondernemingen. De kruistochtpredikers vonden telkens veel gehoor in Friesland. Ondanks de vele mislukkingen lijkt het enthousiasme niet te tanen: nog in 1260 moest men de Friese vrouwen ervan weerhouden het kruis op te nemen. Interessanter dan de grote aantallen Friese kruisvaarders die de bronnen steeds noemen, is de vermelding dat iedere Friese gauw krijgers leverde. Het gebied rond Britsum moet dus bij deze gebeurtenissen betrokken zijn geweest. Alleen voor de laatste kruistocht in 1270-1272 spreken de bronnen slechts over Friezen uit meer oostelijke gebieden. In het kader van de kruistochten lijkt het niet onbelangrijk, dat Britsum aanvankelijk nog vlakbij de kust van de Middellandse zee lag, een binnenzee die op deze plaats mogelijk in de tweede helft van de dertiende eeuw, maar waarschijnlijk pas in de veertiende eeuw werd ingepolderd.<sup>90</sup> Bovendien stond vroeger bij Britsum het kasteel Britsenburg.<sup>91</sup> Nader onderzoek naar de mogelijke rol van lokale machthebbers als kruisvaarders enerzijds en bouwheren van de kerk in Britsum anderzijds zou hier te ver voeren.

Desondanks is denkbaar, dat het iconografische programma in Britsum het kruisvaartideaal weerspiegelt. De dominant aanwezige vijanden van het geloof, wier kwaadaardige daden de focus vormen van de cyclus, sporen de gelovigen als het ware aan om tegen de heidenen ten strijde te trekken. In de scènes kijkt slechts één figuur steeds recht naar de beschouwer: de lijdende Christus. Roept Hij de Friezen niet op de heilige plaatsen, die in de cyclus zijn voorgesteld, weer onder christelijk gezag te brengen? De heilsgeschiedenis voltrekt zich in een ononderbroken lijn van de patriarchen, wetgevers en koningen van het Oude Testament, via Christus tot aan de huidige dag. Daarom is de taak van de Friezen het kruis op te nemen. Zo kunnen zij, in navolging van de centrale oudtestamentische figuren als vertolkers van de goddelijke boodschap en rechtvaardigheid, een einde maken aan verraad, spot, lijden en dood, welke in de absycyclus zo schrijnend op de voorgrond staan. Plaatst men de iconografische en stilistische aan-

knopingspunten voor een datering tegen deze historische achtergrond, dan ligt een ontstaan van de typologische cyclus rond het midden van de dertiende eeuw het meest voor de hand. In 1246 riep koning Lodewijk IX van Frankrijk (1235-1270) opnieuw op tot een kruistocht. De minoriet Wilbrand preekte met zoveel succes in Friesland, dat lang niet iedereen meekon. De Friezen kregen op verzoek uitstel van vertrek om de problemen omtrent voldoende scheepsruimte en geld op te lossen. Daardoor konden zij in 1248 deelnemen aan het beleg van Aken door Rooms koning Willem van Holland (1247-1256). Kwam via deze weg de Rijnlandse invloed in Britsum? Uit het belang dat Lodewijk IX in 1270 hechtte aan de deelname van de Friezen aan zijn tweede kruistocht, blijkt dat deze in 1249-1250 goede diensten verrichtten in het Oosten. Het is gedurende deze periode van overgroot kruistochtenthousiasme dat waarschijnlijk de wand- en gewelfschilderingen in de N.H. kerk te Britsum zijn vervaardigd.

### Noten

- 1 Saksen: H.L. Nickel, 'Zu einigen Fragen der sächsischen Wandmalerei im 12. und in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts', in: H.L. Nickel (red.), *Wandmalerei des Hochfeudalismus im europäisch-byzantinischen Spannungsfeld (12. und 13. Jahrhundert)*, Halle (Saale) 1983, p. 56. Rijnland: P. Clemen, *Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden*, Düsseldorf 1916, pp. 645-646; A. Behrend-Krebs, *Die Ottonischen und romanischen Wandmalereien in St. Gereon, St. Maria im Kapitol und St. Pantaleon in Köln, Münster/Westf.* 1994, pp. 226-228.
- 2 In de Boom van Jesse verschijnt de Madonna met appel bijvoorbeeld in een psalter uit Würzburg, 1246-1250 (Malibu, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig VIII 2, fol. 7v; H. Engelhart, *Die Würzburger Buchmalerei im hohen Mittelalter. Untersuchungen zu einer Gruppe illuminierten Handschriften aus der Werkstatt der Würzburger Dominikanerbibel von 1246*, Würzburg 1987, I, p. 56-57; II, afb. 56) en een Josephushandschrift uit Scheyern, ca. 1225 (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 17404, fol. 1r; E. Klemm, *Die illuminierten Handschriften des 13. Jahrhunderts deutscher Herkunft in der Bayerischen Staatsbibliothek*, Wiesbaden 1998, nr. 13, afb. 46.). In een graduale uit Scheyern uit 1241 is de appel door een kruis gekenmerkt als rijksappel (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 17403, fol. 7r; Klemm 1998, nr. 14, afb. 62). Zelfstandige voorbeelden: uit Donauwörth, ca. 1248 (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 2617, fol. 1v; Klemm 1998, nr. 176, afb. 472), uit Londen, ca. 1240-1250 (Londen, Public Record Office, Ms. (E36) 266, fol. 10; N. Morgan, *Early Gothic Manuscripts 1. 1190-1250 (A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles 4)*, Oxford 1982, nr. 83, ill. 278) en uit Parijs, ca. 1225-1250 (Bratenahl, Ohio, Wiscom Collection; Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. NAFr 1098, fol. 58; R. Branner, *Manuscript Painting in Paris during the Reign of Saint Louis. A Study of Styles*, Berkeley, Los Angeles, London 1977, pp. 61, 64-65, 91-92, fig. 107, 268). Zie voor de appel ook: E. Guldán, *Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv*, Graz, Köln 1966, pp. 108-112; H.W. van Os, 'Apfel'. In: E. Kirschbaum (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom, Basel, Freiburg, Wien 1968-1976, I, kk. 123-124.
- 3 H. Holländer, 'Himmel'. In: Kirschbaum 1968-1976 (noot 2), II, kk. 265-266.
- 4 Pommersfelden, Schönborn'sche Schlossbibliothek, Cod. 333, fol. 1v; A. Legner (red.), *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400*, tent.cat. Keulen, Schnütgen-Museum; Brussel, Koninklijke Musea voor Geschiedenis en Kunst. Köln 1972, I, E 20.
- 5 E. Revel-Neher, 'Problèmes d'icographie judeo-chrétienne: le thème de la 'coiffure du cohen gadol dans l'art byzantin', *Journal of Jewish Art* 1 (1974), pp. 50-65. Via Italië lijkt de traphoed naar het westen te

- komen, zoals bijvoorbeeld de Aäronfiguur van rond 1000 op het hoogaltaar van Santa Maria in Vescovio toont (S. Waetzoldt, 'Die Malereien am Hochaltar von S. Maria in Vescovio', *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 52 (1957), pp. 1-12, afb. 7). In de loop der eeuwen krijgt het hoedje steeds meer treden. Zo dragen de vierentwintig Oudsten in het transept van de Sant'Anastasio in Castel Sant'Elia di Nepi (ca. 1100) tweetrapskroontjes met bolletje bovenop (O. Demus 1968, *Romanische Wandmalerei*, München 1968, pp. 118-119, pl. XIII). Zie verder noot 13.
- 6 C.R. Dodwell, *The Canterbury School of Illumination 1066-1200*, Cambridge 1954, fig. 17a, 22-23, 25c; C.M. Kauffmann, *Romanesque Manuscripts 1066-1190* (A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles 3), London 1975, voorplaat, fig. 2, ill. 8, 223. Relatief veel Engelse voorbeelden komen voor in de eerste helft van de twaalfde eeuw in de boekverlichting van Canterbury. Zie voor de Franse boekverlichting: W. Cahn, *A Survey of Manuscripts Illuminated in France. Romanesque Manuscripts. The Twelfth Century*, London 1996, I, ill. 37, 234, 256, 285, 301. Enkele Duitse voorbeelden bij: E. Klemm, *Die romanische Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek I. Die Bistümer Regensburg, Passau und Salzburg*, Wiesbaden 1980, afb. 456; E. Klemm, *Die romanische Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek II. Die Bistümer Freising und Augsburg. Verschiedene deutsche Provenienzen*, Wiesbaden 1988, afb. 23; A. Butz, *Die romanischen Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart II. Verschiedene Provenienzen*, Stuttgart 1987, afb. 48-50, 244, 356; A. Fingernagel, *Die illuminierten lateinischen Handschriften deutscher Provenienz der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin, 8.-12. Jahrhundert*, Wiesbaden 1991, afb. XVII.
- 7 Chantilly, Musée Condé, Ms. 9 (olim 1695), fol. 24v (F. Deuchler, *Der Ingeborgpsalter*, Berlin 1967, pp. 48-50, afb. 28). Zie voor de datering en lokaliserings: E. den Hartog, 'Het maecenaat van Filips van de Elzas en zijn opvolgers. Over de oorsprong van het Ingeborgpsalter en de verbreiding van de 'Muldenstil'', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks 48 (1994), pp. 1-33.
- 8 Londen, Coll. Lady Julius Wernher. Zie: G. Schiller, *Ikongrafie der christlichen Kunst II. Die Passion Jesu Christi*, Gütersloh 1968, p. 59, afb. 144.
- 9 Schiller 1968 (noot 8), p. 62.
- 10 Zie voor de karikaturale gezichten en hoofddekels van vijanden van het geloof: B. Blumenkranz, *Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien*, Paris 1966, pp. 14, 25, 32-33, 45; R. Mellinkoff, *Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, Oxford 1993, I, pp. 59-66, 90-94, 127-130, 212, 229-230 (met eerdere literatuur).
- 11 Bijvoorbeeld: Psalter uit Bamberg, begin dertiende eeuw; Bamberg, Staatsbibliothek, Ms. Bibl. 48, fol. 62v (H. Swarzenski, *Die lateinischen illuminierten Handschriften des XIII. Jahrhunderts in den Ländern an Rhein, Main und Donau*, Berlin 1936, I, nr. 69; II, afb. 804). Psalter uit Franken of het bisdom Bamberg, 1225-1250?; Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 17961, fol. 113v (F. Avril & C. Rabel & I. Delaunay, *Bibliothèque Nationale de France. Manuscrits enluminés d'origine germanique I. X<sup>e</sup>-XIV<sup>e</sup> siècle*, Paris 1995, nr. 138, pl. O).
- 12 'Mozes van de wet'. Kenmerkend is de spiegelbeeldige S.
- 13 Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 2508, fol. Iv. Zie: H. Toubert, 'Contribution à l'iconographie des psautiers, le commentaire des psaumes d'Odou d'Asti, illustré à l'abbaye de Farfa', *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge. Temps Modernes* 88 (1976), pp. 584-587 (datering, lokaliserings), 590-591, fig. 1. Op dezelfde miniatuur is ook Aäron twee maal met traphoed uitgebeeld.
- 14 Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8846, fol. 42r (T.S.R. Boase, *English Art 1100-1216*, Oxford 1953, fig. 96; Morgan 1982 (noot 2), nr. 1).
- 15 Parallellen voor deze twee joden komen voor in de Duitse boekverlichting rond het midden van de dertiende eeuw: R. Kroos, *Niedersächsische Bildstickereien des Mittelalters*, Berlin 1970, afb. 100 (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 23094, fol. 50v); Schiller 1968 (noot 8), afb. 244 (Londen, British Library, Ms. Add. 17687, los blad). Volgens het evangelie namen Romeinse soldaten deze vernedering voor hun rekening (Mt 27:27-29; Mr 15:16-18; Io 19:2), hetgeen onderstreept dat de 'jodenhoed' een algemeen christelijk-vijandig attribuut was.
- 16 Jezus wordt in het lijdensverhaal 'de Nazarener' genoemd bij het verraad door Judas (Io 18:2-8), bij de verloochening door Petrus (Mt 26:71; Mc 14:67) en in het opschrift boven het kruis (Io 19:19).
- 17 Schiller 1968 (noot 8), p. 73.
- 18 Schiller 1968 (noot 8), p. 72. Uit Io 19:1-3 valt op te maken, dat Pilatus aanwezig was bij de doornenkroning.
- 19 Privé-bezit: R. Hausserr (red.), *Die Zeit der Staufer. Geschichte - Kunst - Kultur*, tent.cat. Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum, Stuttgart 1977, I, nr. 762; II, afb. 557.
- 20 Kroos 1970 (noot 15), pp. 43, 46, 48-49, 115, nr. 6, afb. 98-99.
- 21 R.-J. Grote & P. Königfeld, *Die St. Stephanskirche im Wilhemshaven-Fedderwarden. Architektur und Innenausmalung einer spätromanischen Dorfkirche im Jeverland vor dem Hintergrund der ostfriesischen Kunst* (Forschungen und Denkmalfpflege in Niedersachsen 1), Hannover 1980, pp. 24, 41, afb. 54-55. Twee spottende figuren flankeren de scène. Dat de twee beulen met stangen de doornenkroon op Christus' hoofd duwen, zoals de Grote & Königfeld veronderstellen, is onwaarschijnlijk, doordat de handen van de beulen Christus' hoofd raken.
- 22 Mt 27:27-30; Mr 15:16-19; Io 18:28; 19:2-3.
- 23 Enkele voorbeelden: Winchester Psalter, ca. 1150; Londen, British Library, Ms. Cotton Nero C. IV, fol. 21r (Morgan 1982 (noot 2), nr. 78, ill. 223). Brandenburger evangelistarium, 1221-1242; Brandenburg a/d Havel, Domstiftsarchiv, Ms. fol. 54, p. 22 (J. Gülden & E. Rothe & B. Opfermann, *Brandenburger Evangelistar*, Düsseldorf 1961, p. 22). Psalter uit Aldersbach, ca. 1250; München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 2641, fol. 47v (Swarzenski 1936 (noot 11), I, nr. 25; II, afb. 328.). Psalter uit Würzburg (?), ca. 1240; Londen, British Library, Ms. Add. 17687, fol. 12r (Swarzenski 1936, I, nr. 82; II, afb. 925). Psalter uit Oxford, ca. 1265-1270?; Londen, British Library, Ms. Add. 50000, fol. 10r (N. Morgan, *Early Gothic Manuscripts II. 1250-1285* (A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles 4), London 1988, nr. 151, ill. 249).
- 24 Zie voor dit type viola: H. Panum, *The Stringed Instruments of the Middle Ages. Their Evolution and Development*, London 1940, pp. 380-384.
- 25 Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 238, fol. 132v: B. Klössel-Luckhardt, *Studien zur Bildausstattung des Goslarer Evangeliums*, Greven 1983, pp. 155, 209, afb. 22; Cahn 1996 (noot 6), p. 166.
- 26 H. Steger, *David, rex et propheta. König David als vorbildliche Verkörperung des Herrschers und Dichters im Mittelalter, nach Bilddarstellungen des achten bis zwölften Jahrhunderts*, Nürnberg 1961, pp. 71-73.
- 27 Londen, British Library, Ms. Add. 50000, fol. 15v; Morgan 1988 (noot 23), nr. 151, fig. 3. Ook de kroon met drie bladen lijkt op het type kroon in Britsum.
- 28 Voorbeelden uit de twaalfde en dertiende eeuw: Londen, Lambeth Palace, Ms. 3, fol. 151r; ca. 1140-1150 (hier zijn alle drie de zonen van Saul baardeloze jongelingen; zie: R.A. Schröder, *Die Bibel in der Kunst. Miniaturen, Zeichnungen, Gemälde, Skulpturen. Das Alte Testament*, Köln 1956, p. 223, afb. 168; Morgan 1982 (noot 2), nr. 70). Admont, Stiftsbibliothek, Ms. Lat. 35, fol. 212v; ca. 1180 (P. Buberl, *Die illuminierten Handschriften in Steiermark I. Die Stiftsbibliotheken zu Admont und Vorau* (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich IV), Leipzig 1911, pp. 59, 63, fig. 66). Bamberg, Staatsbibliothek, Ms. Msc. Bibl. 59, fol. 1v; ca. 1180 (G. Suckale-Redlefsen, *Die Handschriften des 12. Jahrhunderts der Staatsbibliothek Bamberg*, Wiesbaden 1995, nr. 59, afb. 137). Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. 2554, fol. 37r (D), 37v (A); 1220-1230 (R. Hausserr, *Bible moralisée. Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vindobonensis 2554 der Österreichischen Nationalbibliothek*, Graz, Paris 1973, Faksimile pp. 90-91; Commentarium, pp. 6, 58). New York, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 638, fol.

- 24r; ca. 1250 (S.C. Cockerell, *Old Testament Miniatures. A Medieval Picture Book with 283 Paintings from the Creation to the Story of David*, London 1969, pp. 6, 120, afb. op p. 121). Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ms. Ser.Nov. 2611, fol. 102r; 1250-1275 (O. Mazal & F. Unterkircher, *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek 'Series Nova' 2.1. Cod. Ser. N. 1601-3200*, Wien 1963, pp. 277-278).
- 29 Voorbeelden uit de twaalfde en dertiende eeuw, waarin Jonathas Apphus door een inscriptie of zijn specifieke rol met zekerheid te identificeren is: Dijon, Bibliothèque communale, Ms. 14, fol. 191r; 1109 (C. Oursel, *La miniature du XII<sup>e</sup> siècle à l'abbaye de Cîteaux d'après les manuscrits de la bibliothèque de Dijon*, Dijon 1926, p. 68, pl. XIV; Cahn 1996 (noot 6), II, nr. 58). Winchester, Cathedral Library, Bijbel II, fol. 350; ca. 1150-1180 (Kauffmann 1975 (noot 6), nr. 83, ill. 234). Schulpforta, Bibliothek der Oberheimschule, Ms. A.10, fol. 2v; ca. 1180 (A. de Laborde, *Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de Saint Augustin. III. Planches*, Paris 1909, pl. II); Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 1, fol. 297v; voor 1195 (G. Swarzenski, *Die Salzburger Malerei von den ersten Anfängen bis zur Blütezeit des romanischen Stil. Studien zur Geschichte der deutschen Malerei und Handschriftenkunde des Mittelalters*, Leipzig 1913, pp. 129, 134-135, afb. 135). In de Bible moralisée in Londen (British Library, Ms. Harley 1526, fol. 13r-21r; ca. 1235-1245) zijn de te identificeren Jonathasfiguren meestal baardeloos, maar niet altijd (A. de Laborde, *La Bible moralisée illustrée conservée à Oxford, Paris et Londres. Reproduction intégrale du manuscrit du XI<sup>e</sup> siècle accompagnée de planches tirées de bibles similaires et d'une notice*, Paris 1913, III, pl. 456-464; Branner 1977 (noot 2), pp. 49-57, 64-65).
- 30 Zie voor voorstellingen van de draaiier in de twaalfde en dertiende eeuw: M. Bröcker, *Die Drehleier. Ihr Bau und ihre Geschichte*, Bonn-Bad Godesberg 1977, I, pp. 43-45; II, afb. 4, 12-20, 22-23, 26, 32, 34, 46-47, 299-307; C. Page, 'The Medieval Organistrum and Symphonia 1: A Legacy from the East?', *The Galpin Society Journal* 35 (1982), p. 37-44. K. Restle, 'Musikinstrumente', in: *Lexikon des Mittelalters VI*, München, Zürich 1993, kk. 962-963.
- 31 Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. X.16, fol. 177r. Zie: H.-J. Kotzur (ed.), *Hildegard von Bingen 1098-1179*, tent.cat. Mainz, Dom- und Diözesanmuseum; Mainz 1998, nr. 66.
- 32 C.J.P. Cave & T. Borenius, 'The Painted Ceiling in the Nave of Peterborough Cathedral', *Archaeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity* 87 (1937), pp. 302, 305, pl. XCIII (7); zie voor de datering: L. Reilly, *An Architectural History of Peterborough Cathedral*, Oxford 1997, pp. 39-40.
- 33 J. Betz, 'Meßopfer'. In: *Lexikon für Theologie und Kirche VII*, Freiburg 1962, kk. 343-347.
- 34 Zie voor Neder-Saksen: Kroos 1970 (noot 15), p. 44. Als meest bekende Maas-Rijnlandse voorbeeld is het altaar van Klosterneuburg (1181) te noemen, een onbetwist hoogtepunt in de typologische kunst (P. Bloch, 'Typologie'. In: Kirschbaum 1968-1976 (noot 2), IV, k. 400).
- 35 F. Goldkuhle, *Mittelalterliche Wandmalerei in St. Maria Lyskirchen. Ein Beitrag zur Monumentalkunst des Mittelalters in Köln*, Düsseldorf 1954.
- 36 Schiller 1968 (noot 8), p. 76.
- 37 Vgl. Steger 1961 (noot 26), pp. 68-69.
- 38 'Wij zullen hem veroordelen tot de zeer schandelijke dood': Demus 1968 (noot 5), pp. 114-117, afb. 32.
- 39 H. Rode, *Die mittelalterlichen Glasmalereien des Kölner Domes (Corpus Vitrearum Medii Aevi, Deutschland IV 1)*, Berlin 1974, p. 50.
- 40 München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14159; A. Boeckler, *Die Regensburg-Prüfening Buchmalerei des XII. und XIII. Jahrhunderts*, München 1924, pp. 33-46, afb. 30-41; Klemm 1980 (noot 6), nr. 35.
- 41 2 Cor 3:7-9. Zie ook: J.M. Nützel, 'Mose I-II'. In: *Lexikon für Theologie und Kirche VII*, Freiburg, Basel, enz. 1998, kk. 488-489.
- 42 R. Krombholz, *Köln: St. Maria Lyskirchen (Stadtspuren - Denkmäler in Köln 18)*, Köln 1992, p. 201. De inscripties zijn origineel en luiden in vertaling: 'De wet werd door Mozes gegeven' en 'De genade werd door Jezus Christus gegeven'.
- 43 De evangeliën melden herhaaldelijk dat Christus zweeg, zij het op verschillende momenten: voor de hogepriester, voor de overpriesters en ouderlingen, voor koning Herodes en voor Pilatus. Zie: Lc 23:9; Mt 26:62-63; 27:12; Mc 14:60-61; 15:3-5; Io 10:9-10.
- 44 Zie bijvoorbeeld: J.J.M. Timmers, 'Eucharistie'. In: Kirschbaum 1968-1976 (noot 2), I, kk. 691-692. De zeer gangbare koppeling van het Offer van Abraham aan de Kruisiging is in Britsum onwaarschijnlijk, gezien de chronologie van de passiescènes.
- 45 G. Seib, 'Melchisedech'. In: Kirschbaum 1968-1976 (noot 2), III, k. 241.
- 46 E. Lucchesi Palli, 'Abraham'. In: Kirschbaum 1968-1976 (noot 2), I, k. 29; F.W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, Wiesbaden 1958, afb. 407.
- 47 Steger 1961 (noot 26), pp. 1-3, 69-70, 116, 124; E. den Hartog, '...Foderunt manus meas et pedes meos. On the Iconography of the Twelfth-Century Reliefs in the Pieterskerk in Utrecht'. In: E. de Bièvre (ed.), *Utrecht: Britain and the Continent. Archaeology, Art and Architecture* (The British Archaeological Association Conference Transactions XVI-II), London 1996, p. 139.
- 48 H. Giesel, *Studien zur Symbolik der Musikinstrumente im Schrifttum der alten und mittelalterlichen Kirche (von den Anfängen bis zum 13. Jahrhundert)* (Kölner Beiträge zur Musikforschung 94), Regensburg 1978, pp. 127-130.
- 49 W. Molsdorf, *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*, Leipzig 1926, nr. 390. Zie voor de tijd en plaats van ontstaan: G. Schmidt, *Die Armenbibeln des 14. Jahrhunderts*, Graz, Köln 1959, pp. 92-93.
- 50 Molsdorf 1926 (noot 49), nr. 470: Kruisafneming: David laat de gebeenten van Sauls zonen verzamelen (zie ook nr. 385: Kruisdraging: David en Jonathas nemen afscheid).
- 51 O. Pächt & C.R. Dodwell & F. Wormald, *The St. Albans Psalter*, London 1960, pp. 51-52; Engelhart 1987 (noot 2), I, p. 143.
- 52 Cividale, Museo Civico, Ms. pp. 16-17, 20-21, 24-25. Zie: A. Haseloff, *Eine thüringisch-sächsische Malerschule des 13. Jahrhunderts*, Strassburg 1897, pp. 10-15, afb. 40-45. Een ander voorbeeld is een psalter uit Beauvais, ca. 1250 (New York, Pierpont Morgan Library, Ms. M. 101), waarin per bladzijde vier scènes met vier profeten voorkomen. Zie: S.C. Cockerell, *Exhibition of Illuminated Manuscripts, Burlington Fine Arts Club*, London 1908, nr. 137, fig. 62 (fol. 18v-19r); B. da Costa Greens & M.P. Harrsen, *The Pierpont Morgan Library. Exhibition of Illuminated Manuscripts held at the New York Public Library*, New York 1934, nr. 54, fig. 50 (fol. 20v). Dezelfde opbouw kent een psalter met cantica uit Parijs, ca. 1250-1260 (Malibu, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig VIII 4, fol. 22v-27v; A. von Euw & J.M. Plotzek, *Die Handschriften der Sammlung Ludwig I*, Köln 1979, pp. 322-329, afb. 225-230).
- 53 Op pp. 16-17, 20-21, 24-25. Elke voorstelling staat in verbinding met een driekwart medaillon, waarin een oudtestamentische figuur een banderol vasthoudt met een tekst van een profeet, David, of Salomo. Vier van hen zijn door een inscriptie geïdentificeerd als profeten. Hoewel bij de Kruisafneming een gebaarde, oude man de 'contemporaine' tekst met Io 19:37 ophoudt, moet de commentaarfiguur ook hier een profeet voorstellen. Ten eerste is Io 19:37 een verwijzing naar Za 12:10. Ten tweede is Johannes in de hoofdvoorstelling als baardeloze jongeling uitgebeeld.
- 54 Steger 1961 (noot 26), pp. 153-253. Steger heeft ruim 75 voorstellingen van David uit ca. 750-1200 bijeengebracht. Meer dan de helft komt voor in psalters, een groot deel van de overige uitbeeldingen het boek Psalmen in bijbelhandschriften.
- 55 Kopenhagen, Gl. Kgl. S. 1606-4°, fol. 22v (Swarzenski 1936 (noot 11), I, fig. 44; Branner 1977 (noot 2), pp. 64-65, 207; Engelhart 1987 (noot 2), I, pp. 258-259). Dit type uitbeelding vond in 1250-1260 navolging in psalters uit Würzburg (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 3900, fol. 8r) en Melk (Melk, Stiftsbibliothek, Ms. 1833, fol. 12r). Zie: Engelhart 1987, I, pp. 217-219, 248, 259-260; II, afb. 101, 145.
- 56 D. Droysen, 'Über Darstellungen und Benennungen von Musikinstrumenten in der mittelalterlichen Buchmalerei', *Studia instrumentorum musicae popularis* 4 (1976), p. 53; Engelhart 1987 (noot 2), p. 217.

- 57 Chantilly, Musée Condé, Ms. 9, fol. 14v. (Deuchler 1967 (noot 7), pp. 32-34, afb. 18).
- 58 Twee Engelse psalters uit Chichester, ca. 1270-1280 (Morgan 1988 (noot 23), pp. 162-167, nrs. 165-166): Londen, British Library, Ms. Add. 21926, fol. 25v (afb.: J. Smits van Waesberghe, 'De kerkelijke draailier', *Gregoriusblad* 91 (1967), pp. 108-111, afb. 3); Venetië, Biblioteca Marciana, Ms. Lat. 1.77, fol. 26v (Morgan 1988, ill. 330). Bijbelhandchriften: Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 16719-22, IV, fol. 41v; voor 1256 (Branner 1977 (noot 2), pp. 59-60, 119-120, 123, fig. 355); Oxford, Bodleian Library, Ms. Auct. D.3.5, fol. 219r; ca. 1250 (O. Pächt & J.J.G. Alexander, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford 3. British, Irish and Icelandic Schools*, Oxford 1973, nr. 242); Vich, Museo Episcopale, Ms. 1-4, IV, fol. 2r; 1268 (J. Domínguez Bordona, *Manuscritos con pinturas notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y particulares de España*, Madrid 1933, I, nr. 132, pl. 69). De visie van A. Watson, *The Early Iconography of the Tree of Jesse*, London 1934, pp. 170-171, dat koningen met instrumenten pas vanaf de late veertiende eeuw in de Boom van Jesse worden voorgesteld, is onhoudbaar.
- 59 Cave & Borenius 1937 (noot 32), p. 299.
- 60 F. Jansen, *Die Helmarshausener Buchmalerei zur Zeit Heinrichs des Löwen*, Bad Karlshafen 1985<sup>2</sup>, pp. 12, 73, 92-95, 118, 124-127; U. Nilgen, 'Heinrich der Löwe und England', In: J. Luckhardt & F. Niehoff, *Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen 1125-1235*, tent.cat. Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum, München 1995, II, pp. 329-342.
- 61 Pächt & Dodwell & Wormald 1960 (noot 51), p. 52; Deuchler 1967 (noot 7), pp. 140-141; Engelhart 1987 (noot 2), p. 145; Den Hartog 1994 (noot 6), pp. 26-27; Cahn 1996 (noot 6), p. 166.
- 62 Zie voor deze werkverdeling en de Westfaalse decoratieve schilderingen in kerken: H. Claussen, 'Zur Farbigeit von Kirchenräumen des 12. und 13. Jahrhunderts in Westfalen', *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 35 (1978), pp. 18-72.
- 63 M. van Zanten, *Aldus is opgeschilderd. Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken - 1100-1600*, Groningen, Leeuwarden 1999, pp. 64-65, 120-125, 130-132.
- 64 R. Meischke, 'Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 65 (1966), pp. 58-61.
- 65 Claussen 1978 (noot 62), pp. 32-42 (Westfaalse type), 48-54 (Byzantijnse herkomst).
- 66 R. Kroos, 'Sächsische Buchmalerei 1200-1250', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 41 (1978), p. 308; F. Kobler & M. Koller, 'Farbigkeit der Architektur'. In: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte VII*, München 1981, kk. 323-325; Nickel 1983 (noot 1), pp. 47-52. Claussen 1978 (noot 62), pp. 55-56, afb. 52 noemt de kerk van Barnstorf (ca. 1240) als Neder-Saksisch voorbeeld waar de decoratie duidelijk onder Westfaalse invloed staat. Maar ook in Barnstorf zijn geen specifieke overeenkomsten met Britsum.
- 67 Zie voor vroege voorbeelden, waarvan de kerk in Eilsom (ca. 1240-1260) de oudste belangrijke vertegenwoordiger is: G. Kiesow, *Ostfriesische Kunst* (Ostfriesland im Schutze des Deiches. Beiträge zur Kultur- und Wirtschaftsgeschichte des ostfriesischen Küstenlandes IV), Jever 1969, pp. 51-52, afb. 21; Grote & Königsfeld 1980 (noot 21), pp. 28-32, afb. 83, 97, 109, 113. H. Eichhorn, 'Zierrippenbildung in Gewölbe ostfriesischer Kirchen des Übergangsstils zur Gotik', *Friesisches Jahrbuch* N.F. 6 (1970), pp. 28-51 bespreekt vooral de latere ontwikkeling in de tweede helft van de dertiende eeuw.
- 68 G. Dehio, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Nordrhein-Westfalen II. Westfalen*, München 1969, p. 457; W. Brücker, 'Zur Ausmalung von Kirchen - Entwicklungen in der Denkmalpflege', *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 72 (1994), p. 21, afb. 43.
- 69 Duitse voorbeelden bij: Swarzenski 1936 (noot 11), afb. 30; A. Legner (red.), *Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik*, tent.cat. Keulen, Schnütgen-Museum, Köln 1985, I, B 32, B 50; Engelhart 1987 (noot 2), afb. 271; Luckhardt & Niehoff 1995 (noot 60), I, G 113. Franse voorbeelden in: Cahn 1996 (noot 6), I, ill. I, 24, 93, 224, 340. Engelse voorbeelden in: Kauffmann 1975 (noot 6), ill. 95, 97-99, 190, 271.
- 70 Demus 1968 (noot 5), p. 192, afb. 213-214.
- 71 Claussen 1978 (noot 62), p. 57, afb. 28-30.
- 72 Demus 1968 (noot 5), p. 200; Claussen 1978 (noot 62), p. 69-71, afb. 68.
- 73 Claussen 1978 (noot 62), p. 62, afb. 59.
- 74 O. Demus, 'European Wall Painting around 1200', in: *The Year 1200: A Symposium*, New York 1975, p. 101; Kroos 1978 (noot 66), pp. 301-303.
- 75 Demus 1968 (noot 5), pp. 192-195, afb. 219-220.
- 76 Grote & Königsfeld 1980 (noot 21), p. 34, afb. 161-162.
- 77 Zie voor een tekening naar de verloren wandschildering van Maria tussen de patroonheiligen in de SS. Castor en Florentius in Bonn (ca. 1210): Clemen 1916 (noot 1), p. 441, fig. 313. Gerenoveerd zijn bijvoorbeeld de Mariafiguren in de St. Kunibert te Keulen: Clemen 1916, fig. 409-410. Weer redelijk betrouwbaar is het timpaan met de Aanbidding der Wijzen boven de binnenzijde van het westportaal van St. Maria Lyskirchen in Keulen, ca. 1230. Zie: Kromholz 1992 (noot 42), p. 204, afb. 90.
- 78 Zie bijvoorbeeld voor de eerste eerste helft van de dertiende eeuw: Clemen 1916 (noot 1), fig. 337, 381, 410, 532; Swarzenski 1936 (noot 11), afb. 83, 85, 90-93, 95, 619, 662, 996-997, e.a.; Hausscherr 1977 (noot 19), II, afb. 204-205.
- 79 Legner 1985 (noot 69), II, pp. 431-439.
- 80 D. Strohmann, 'Die Konservierung der spätromanischen Wand- und Gewölbemalereien der evangelischen Pfarrkirche im Kamen-Methler', *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* 72 (1994), pp. 570-591, afb. 593-594, 602.
- 81 Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 12055, fol. 164v; Legner 1985 (noot 69), II, E 89.
- 82 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 4609; Swarzenski 1936 (noot 11), I, nr. 9; II, afb. 58, 60.
- 83 Rode 1974 (noot 39), pp. 49-51, afb. 7-11, 13-18, 23-25, 34, 42.
- 84 Halberstadt, Domschatz, inv.nr. 520. Luckhardt & Niehoff 1995 (noot 60), I, pp. 56-58, A15 (met eerdere literatuur). Op stilistische gronden en op basis van de opkomst van de cultus van Karel de Grote in Halberstadt dateert Flemming het tapijt in 1230-1240 (J. Flemming & E. Lehmann & E. Schubert, *Dom und Domschatz zu Halberstadt*, Wien, Köln 1972, pp. 231-232). Deze datering is echter niet hard te maken, zie: Hausscherr 1977 (noot 19), I, nr. 806.
- 85 Noord-Duitse voorbeelden in de wandschilderingen van de St. Servatii in Quedlinburg, ca. 1170 (H.L. Nickel e.a., *Mittelalterliche Wandmalerei in der DDR*, Leipzig 1979, p. 271, afb. 11); in de St. Cyriacus te Berghausen, ca. 1220 (Demus 1968 (noot 5), afb. LXXXIX); in miniaturen van de Geseling in een Neder-Saksisch psalter, ca. 1210-1220 (noot 22) en in verschillende scènes in het Psalter van Elisabeth van Thüringen (Haseloff 1897 (noot 52), afb. 53, 55, 60, 61, 63).
- 86 Gulden & Rothe & Opfermann 1961 (noot 23), p. 8.
- 87 Zie bijvoorbeeld: Nickel 1983 (noot 1), p. 53
- 88 Van Zanten 1999 (noot 63), pp. 120-124.
- 89 Zie voor Friesland en de kruistochten: H. Braßat, *Die Teilnahme der Friesen an den Kreuzzügen ultra mare vornehmlich im 12. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der deutschen Seefahrt im 12. Jahrhundert*, Berlin 1970; D. Rüdebusch, *Der Anteil Niedersachsens an den Kreuzzügen und Heidenfahrten* (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens 80), Hildesheim 1972.
- 90 G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*, Forsten 1992, pp. 23-25.
- 91 J.H. Brouwer e.a. (red.), *Encyclopedie van Friesland*, Amsterdam, Brussel 1958, p. 214.

# Technische aspecten van de schilderijen

Huub H.J. Kurvers

De zeldzame kwaliteit van de schilderijen van Britsum nodigde uit tot nader onderzoek van de aard en hoedanigheid van deze belangrijke jongste aanwinst van het schilderijenbestand in Nederland. Hoewel op het eerste gezicht weinig opzienbarends kon worden ontdekt in de technische opbouw van de schildering is toch besloten een nader onderzoek in te stellen. Dat onderzoek vond plaats op 22 juni 1999 terwijl ook al eerder talrijke mogelijkheden zijn geweest een beeld te vormen van de technische aspecten.

Daarnaast is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) aan Instituut Collectie Nederland (ICN) gevraagd om een aantal monsters van de verf te analyseren. Daardoor kon inzicht worden verkregen in de kwestie van het feitelijk materiaalgebruik.

De pleisterlaag die de gewelfsegmenten van het koor bedekt kenmerkt zich door bijmenging van grote stukken gebroken schelpen. Zoals elders ook wel is gezien is hier overheen een soppige, vette kalkpleister aangebracht. Dit is gebeurd met een 7 tot 8 centimeter brede halfzachte kwast die tot 11 centimeter brede vegen produceerde. Niet voor het eerst zien we ook hier hoe deze laag wild en in grote bewegingen op de pleisterlaag is aangebracht.

In deze nog niet helemaal uitgeharde voorbereidingslaag is vermoedelijk met een houten stift hier en daar een hulplijn ingekrast. Vooral bij de slechts in schilderwerk aangegeven muraalbogen is dit goed te zien. Bij nauwkeurige beschouwing van die kraslijnen ziet men hoe de stift enigszins was afgeschuind.

Op slechts weinig plekken kan men met een vergroting van 20x zien hoe kleine resten kool, bijna potloodachtig, kennelijk al aangegeven waar zo meteen de verf moet komen. Dit is te zien aan de patroontjes van de kledij van de figuren.

Hoewel het wat ver gaat hier te spreken van 'pentimenti' is het toch interessant te zien hoe bijvoorbeeld bij de geschilderde muraalboogaanduiding, is gecorrigeerd wat per ongeluk tot één koek was samengeklonterd. De biezen van verschillende kleur zijn soms tegen elkaar aan geschilderd en worden niet van elkaar onderscheiden door het uitgespaarde blank van de achtergrond/ondergrond. Hier is met een dikke witte correctiestreep weer een scheiding aangebracht tussen de verschillende biezen. Het kan geen verwondering wekken dat het gebruikte dunne wit zich keurig gedraagt terwijl het dikke wit druipstrepen heeft veroorzaakt.

Het lijkt erop dat de schildering is aangebracht met een 7 millimeter breed penseel van ongeveer 17 haren. Het is vermoedelijk een halfrond penseel geweest; wij zouden het nu een 'kattentong' noemen. Soms werd het penseel blijkbaar niet al te goed verzorgd: hier en daar is duidelijk te zien hoe enkele haren een min of meer eigen koers volgen, los van de hoofdvorm penseelharen. De voorstelling is, zo lijkt het, eerst opgezet in lichtgeel waarna het rood werd aangebracht. Het-

zwart van letters en contouren werd als laatste geschilderd. Vaak is het zwart werkelijk 'koolzwart' van dekkraft. Het is verwonderlijk dat in deze cyclus het blauw ontbreekt. Blauw is pas te zien bij de Madonnaschildering in het schipgewelf. De situatie aan de noordkant is onduidelijk. Allicht bevinden zich hier de littekens van een verdwenen sacramentshuisje maar hoe de vele ingekraste hulplijnen zich verhouden tot de schilderijen en tot wat hier mogelijk de bedoeling is geweest is nog niet volledig geïnterpreteerd.

De bestudering van deze in oktober 1989 ontdekte schilderijen is ook na een afgeronde conservering en restauratie nog niet voltooid.

Per brief van 24 augustus 1998 is door de RDMZ aan het ICN verzocht onderzoek te doen naar pigmenten, bindmiddelen en laagopbouw van deze schilderijen.

Op 19 maart 1999 is in goed overleg met de restauratoren Hut en Visser en in samenspraak met de RDMZ een zeventiental monsters genomen van saillante plekken. M. de Keijzer die de monsters feitelijk heeft genomen en geanalyseerd, spreekt van een eenvoudige verflaagopbouw. In zijn rapport 'Schildertech- nisch onderzoek naar de afwerkragen van de wand- en gewelf- schilderijen van de Hervormde Kerk te Britsum' van 9 maart 1999 gaat hij verder als volgt:

'Op de stuc- en c.q. kalklaag, waar ook gips aan is toegevoegd, is de uitbeelding in één verflaag aangebracht. De volgende pigmenten zijn geanalyseerd; (-) het betreft een scala aan aard- verven: het rode hematiet, (-), het gele ferrihydriet (-), het bruingele goethite (-), een kopergroen pigment, waarschijnlijk atacamiet of para-atacamiet en een organisch zwart pigment. Daarnaast is ook een synthetisch anorganisch pigment, het gele massicot (geel loodoxide (-)) geanalyseerd. Het gele massicot wordt door verhitting van loodwit bij 300 graden celcius verkregen en krijgt daardoor een zachte zwavelachtige kleur. Het bezit geen intens gele kleur, maar heeft wel een goede dek- kraft. Al deze pigmenten behoren tot het klassieke palet.'

Onder punt 2 gaat de Keijzer verder: 'De (-) verflagen zijn in een secco-techniek uitgevoerd. Het bindmiddel van de verflagen bestaat (vermoedelijk) uit een proteïnehoudend bindmid- del, maar is met de klassieke aankleeringsreacties niet aan- toonbaar. Dit kan inhouden dat er weinig, heel erg gedegra- deerd, bindmiddel aanwezig is. Het kan (-) niet om een (-) fresco gaan: zo zien dergelijke schilderijen er niet uit en ook de verflagen in de verfdwarsdoorsneden zijn te dik voor een schildering 'a fresco'.

De verschillende analyses werden uitgevoerd door de Afde- ling Advies & onderzoek van het ICN en met name door M. de Keijzer met betrekking tot de microscopie en microchemie en door P.B.Hallebeek terzake de röntgendiffractie.

Op het Shell research and technology centre Amsterdam, (SRTCA) werd door C.T.J.Mensch Electronenmicroscopie (SEM-EDX) toegepast.



# Het interieur van de N.H. Kerk te Britsum

Frank van der Waard

## Inleiding

Het middenpad en koor zijn belegd met rijk versierde zerken van Naamse steen uit de 16de en 17de eeuw. De monumentenbeschrijving meldt dat er twee grafkelders zijn die uit 1639 zouden dateren. Hierop zullen we later terugkomen.

Aan de westzijde van het schip bevindt zich een kraak met orgel dat uit 1861-62 dateert,<sup>1</sup> maar buiten dit onderzoek blijft.

De kerk bezit verder een hangende eiken preekstoel en twee herenbanken, waarvan er volgens de monumentenbeschrijving één uit het laatste kwart van de 17de eeuw en één (met alliantiewapen in de gesneden bekroning) uit het eerste kwart van de 18de eeuw zou dateren. Hieronder zullen we proberen deze dateringen met behulp van vergelijkingsmateriaal nader te bekijken. Verder vermeldt de beschrijving: een zilveren bijbelbeslag met het jaartal 1667. Twee klokken waarvan één (met twee beeldjes in reliëf; Madonna en de heilige Bartholomeus) gegoten in 1507 door een zekere Johannes, en één uit 1664 gegoten door Jurrien Balthasar te Leeuwarden en een 17de-eeuws uurwerk.

Overigens waren er drie mogelijk 18de-eeuwse tekstborden, die tijdens het onderzoek bij een restaurateur waren en daarom niet waargenomen zijn, plus een wijzerplaat uit 1615.

De achtergrond van het onderzoek vormde de bij de restauratie ontstane vraagstelling hoe de recentelijk vrijgelegde, waardevolle middeleeuwse gewelf- en muurschilderingen gecombineerd kunnen worden met het tot de restauratie aanwezige interieur dat dateert van de 17de tot de vroege 20ste eeuw. Omdat er van verschillende zijden stemmen opgingen om het tijdens de restauratie uit de kerk verwijderde meubilair niet meer te

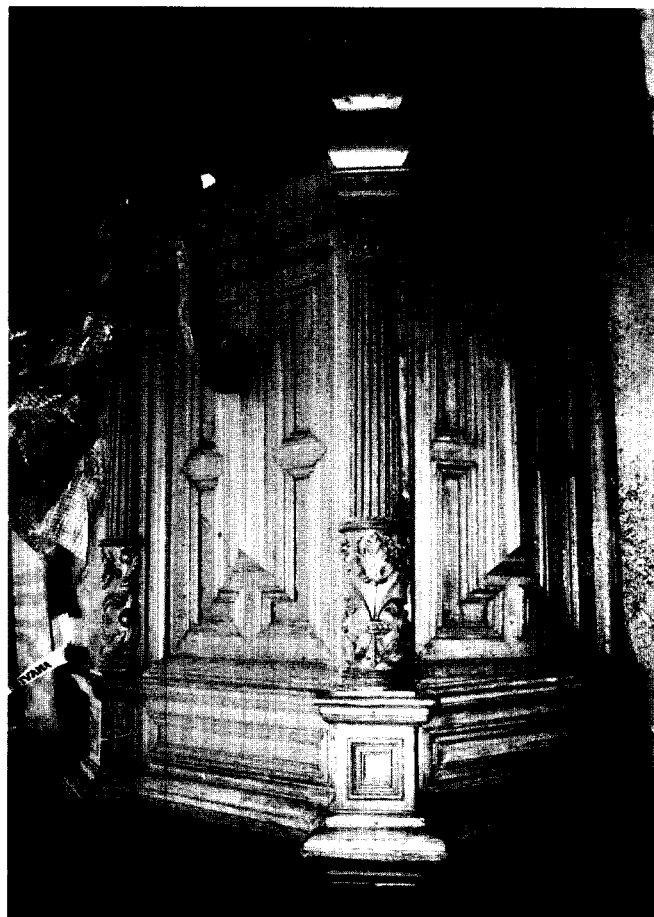
herplaatsen, besloot de RDMZ (H. Boerema) om het interieur (afb. 1) aan een nader onderzoek te laten onderwerpen. Het ging om de lage banken, lambriseringen, doophek, preekstoel en herenbanken. Vastgesteld dienden te worden: ouderdom, toegepaste houtsoorten, eventueel kleurige afwerkingen en de plaats van de banken gerelateerd aan die van de grafzerken. Op deze wijze zou een waardestelling ten aanzien van het interieur onderbouwd kunnen worden.

Het meubilair verkeerde tijdens het bouwhistorisch onderzoek niet meer in situ, maar was bij de aannemer 'Bouw 75' te Workum opgeslagen, hetgeen de toegankelijkheid van de te onderzoeken onderdelen aanzienlijk belemmerde.

In vele Friese kerken en zo ook in Britsum heeft men in de loop der tijden met de herenbanken geschoven waardoor die niet altijd meer op de oorspronkelijke plek staan. Het is vaak problematisch om te achterhalen waar ze dan wel gestaan



Afb. 1 N.H. Kerk Britsum, interieur van de kerk in westelijke richting (foto H. v.d. Wal, RDMZ 1944).



Afb. 2 Kuip van de preekstoel (foto F. van der Waard 1998).

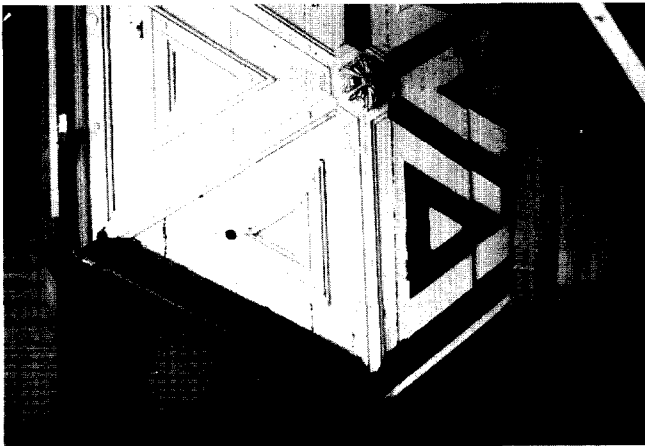
hebben. Hieronder zullen we ondermeer een poging doen om de oorspronkelijke plaats van de banken te bepalen.

### Preekstoel

Aan de zuidmuur van de kerk bevindt zich een hangende eiken zeshoekige preekstoel met zeshoekig klankbord en trap aan de linkerzijde.

De kuip (afb. 2) is uitgevoerd met gecanneleerde korinthische zuilen elk voorzien van een 'drager' waarop floraal houtsnijwerk is aangebracht. Deze dragen een omlopende kroonlijst met een hol-bol profiel. Onder de zuiltjes hangen bolvormige versieringen. Tussen de zuilen bevinden zich vrij plastische geprofileerde panelen.

Boven de kuip is tegen de muur een rugschot aangebracht. Dit bestaat uit twee geprofileerde eiken neopanelen geflankeerd door twee oorspronkelijke eiken gecanneleerde korinthische zuiltjes die een gebombeerde kroonlijst dragen. Het rugschot is aan weerzijden van eiken rolwerk voorzien. Ook het zeshoekige eiken klankbord is van een hol-bolle lijst voorzien (afb. 3). Onder de naar buiten springende gecorniste hoeken hangen bolvormige versieringen.



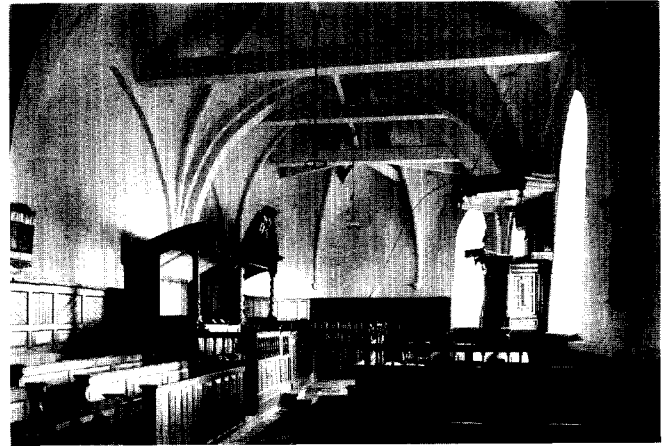
Afb. 3 Het klankbord van de preekstoel van onderen gezien (foto F. van der Waard 1998).

### Doophek

Het doophek (afb. 4) zou uit dezelfde tijd als de preekstoel kunnen dateren en omheint de ruimte rond de preekstoel. Het doophek bestaat uit een paneelzone met daarboven een spijlzone. Het betreft kussenpanelen met 17de-eeuwse profielen (afb. 5). De oorspronkelijke eiken geprofileerde spijlen dragen een geprofileerde bovenregel. Op de hoeken staan bolvormige versieringen.

Jhr. Gemme Laes van Burmania en zijn tweede vrouw Foek van Eysinga –de bezitters van Jornsmastate– schonken het zilveren Bijbelbeslag van de kanselbijbel uit 1667.<sup>2</sup>

Het lijkt mogelijk dat tegelijk met het bijbelbeslag ook de preekstoel en het doophek gemaakt werden en door de Burmania's (mede) gefinancierd werden. Stilistisch kunnen de



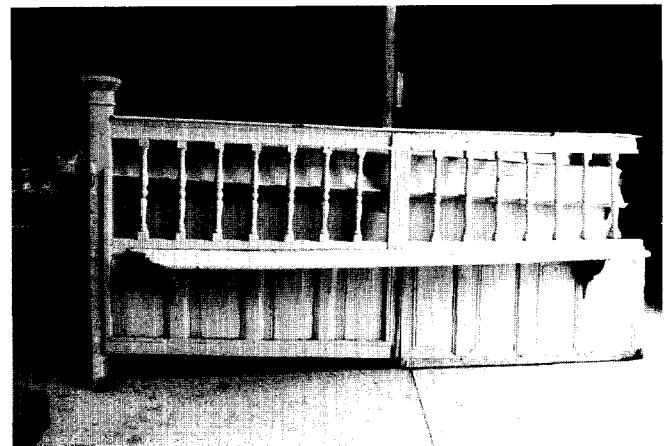
Afb. 4 Overzicht van het interieur in oostelijke richting met o.a. de preekstoel en het doophek (foto H. v.d. Wal, RDMZ 1944).

preekstoel en het doophek omstreeks 1650 of het derde kwart van de 17de eeuw dateren.

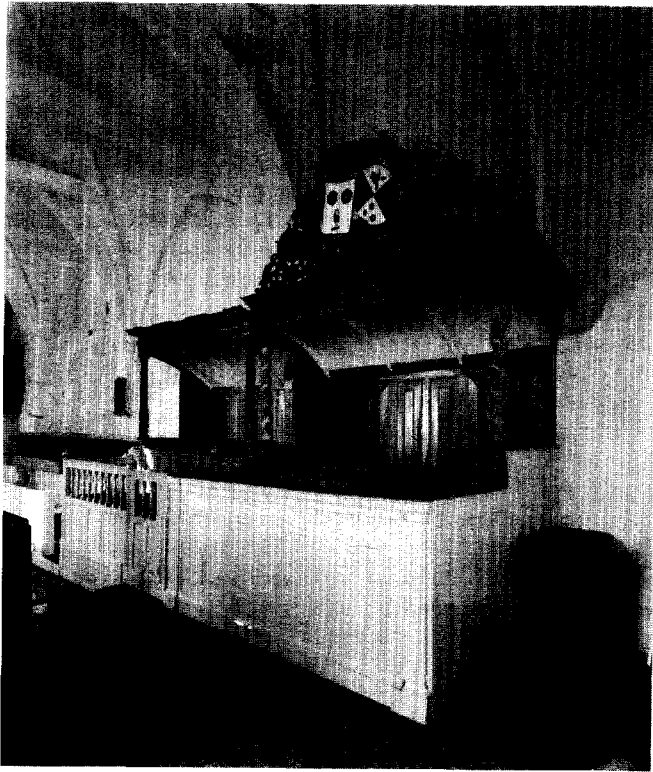
### Westelijke herenbank, de Burmaniabank

De westelijke herenbank met een gebogen overhuiving bevindt zich pal tegenover de preekstoel en het doophek aan de westkant van de scheiding tussen het schip en het één trede hoger gelegen koor (afb. 6).

De herenbank bestaat uit een overhuifde bank (dit is de eigenlijke herenbank) met daarvoor een lagere voorbank. De voorbank heeft aan de voor- en zijkanten een paneelzone met geprofileerde kussenpanelen met daarboven een spijltjeszone. Op de voorste zijschotten bevinden zich kleine opzetstukken met rolwerkversiering. Op het voorschot bevinden zich bolvormige bekroningen zoals die ook bij de preekstoel en het doophek aangetroffen worden. De ontsluiting van de bank is van voren. Er zit een deurtje met oorspronkelijke zwaluw-



Afb. 5 Het westelijk deel van het gedemonteerde doophek (foto F. van der Waard 1998).



Afb. 6 Westelijke herenbank (links) en oostelijke bank met wapenschilden (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1986).

staartvormige scharnieren rechts in het voorschot en rechts in het middenschot.

De zitting van de voorbank is waarschijnlijk later toegevoegd omdat zich daaronder ook geprofileerde panelen bevinden. Dat zou erop kunnen duiden dat er oorspronkelijke losse stoelen in de voorbank gestaan hebben.

Op het middenschot bevinden zich een soort bolvormige, geprofileerde basementjes waarop korinthische gecanneleerde zuilen staan die de kroonlijst van de huif dragen. De 'dragere' van de zuil zijn voorzien van florale motieven (afb. 7). Dergelijke zuiltjes zijn kenmerkend voor het tweede kwart en het midden van de 17de eeuw.

De sterk hol-bol geprofileerde kroonlijst heeft op de hoeken en daartussen vier naar voren springende, gekorniste gedeeltes (afb. 6). Onder de middelste naar voren springende gedeeltes hangen weer de bekende bolvormige versieringen. De rechterkant van de kroonlijst is recht afgezaagd. Vermoedelijk is dit gebeurd nadat de oostelijke bank hier tegenaan is gezet. De kroonlijst is niet meer voorzien van een opzetstuk met een wapenschild. Dit zal in de Franse tijd zijn verdwenen.

Architectonisch vormt de bank een soort complement van het doophek daar tegenover dat ook voorzien is van een paneelzone met een spijlenzone en bolvormige versieringen, net als de voorbank van de herenbank. Ook de vormgeving van de preekstoel komt overeen met die van de bank gezien de ko-

rinthische zuilen met dragers met florale motieven, de gebombeerde en gekorniste lijsten en de hangende bolvormige versieringen.

Hieruit kan opgemaakt worden dat de vormgeving van preekstoel en westelijke herenbank nauw op elkaar afgestemd zijn en dat ze tot één architectonisch geheel behoren. Het is overduidelijk dat deze herenbank en het doophek met de preekstoel een zorgvuldig vorm gegeven architectonische eenheid vormen. De met het doophek en preekstoel overeenkomende vormgeving wijst bovendien erop dat de positie van de bank pal tegenover het doophek en preekstoel oorspronkelijk is, hetgeen door de zijschotten bevestigd wordt. De plaatsing van de panelen (die van het westelijk zijschot gaan verder naar beneden door dan die van het voorschot en het oostelijk zijschot) wijst er op dat men bij het maken van deze bank rekening heeft gehouden met het verschil in hoogte tussen koor en schip. Derhalve zal de oostkant van de bank van oorsprong gegrensd hebben aan de scheiding van schip en koor. Hieruit kan ondubbelzinnig afgeleid worden dat de bank ontworpen is voor deze plaats. Omdat de preekstoel en het doophek zo duidelijk architectonisch op de bank zijn afgestemd, zullen ook deze elementen zullen zich op hun oorspronkelijke plaats



Afb. 7 Westelijke bank, zuilen met florale motieven (foto F. van der Waard 1998).

bevinden. Bovendien is het duidelijk dat de bank aan beide zijden oorspronkelijk vrij heeft gestaan daar de beide zijschotten geprofileerd zijn. Ook de fundering wijst daarop. Preekstoel, doophek en bank waren oorspronkelijk onbeschilderd.

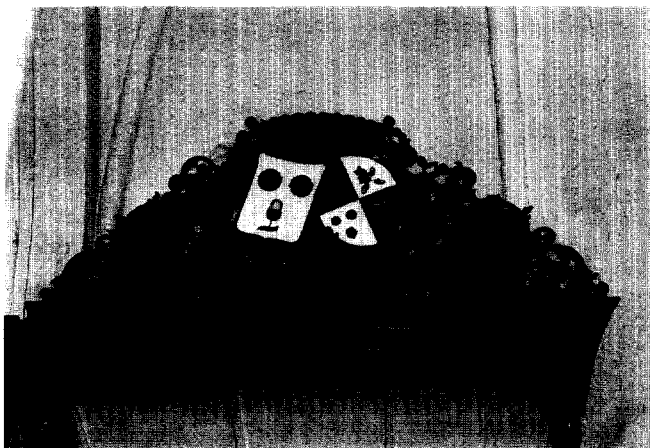
De bank kan mijns inziens in het midden of derde kwart van de 17de eeuw gedateerd worden. Mogelijk is hij ongeveer gelijktijdig geplaatst met de preekstoel en het doophek, die gezien het beslag van de kanselbijbel rond 1667 dateren.

Daar het wapenschild thans ontbreekt kan de bank lastig geïdentificeerd worden. De heer Prosé te Britsum meent, vermoedelijk terecht, dat de bank oorspronkelijk aan de Burmania's toebehoorde. De Burmania's bewoonden in de 17de en 18de eeuw Jornsastate<sup>3</sup>, waarvan bekend is dat die over een bank in de kerk beschikte.<sup>4</sup> De Burmania's behoorden samen met de Van Wyckels lange tijd tot de belangrijkste grootgrondbezitters van Britsum zodat een prominente plaats van hun bank in de kerk voor de hand ligt. Ook waren zij de schenkers van het voornoemde zilveren Bijbelbeslag van de kanselbijbel uit 1667.<sup>5</sup> Het lijkt goed mogelijk dat zij ook de preekstoel met het doophek (mede)gefinancierd hebben en tegelijk de bank daartegenover hebben laten neerzetten.

#### De oostelijke herenbank (Van Wyckelbank)

De oostelijke bank (afb. 6) stond tot de restauratie direct tegen de westelijke aan. Deze bank heeft oorspronkelijk ergens anders vrij gestaan en is pas in een later stadium tegen de westelijke bank aangezet daar de kroonlijst aan de westkant eenvoudig recht afgezaagd is en het westelijke zijschot geprofileerd. Ook aan de fundering van de oostelijke bank was duidelijk te zien dat deze later tegen de bestaande fundering van de westelijke bank is aangezet.<sup>6</sup>

Deze overhuifde herenbank met voorbank heeft een rijk gesneden opzetstuk met alliantiewapen en dateert uit het eerste kwart van de 18de eeuw. De voorbank had geen spijlenzone zoals de westelijke bank, maar vier hoge panelen en daarmee een gesloten karakter. De voorschotten met spijlen zijn in de



Afb. 8 Kroonlijst en opzetstuk van de oostelijke bank (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1984).

late 17de eeuw uit de mode. Ook bij deze bank is de ontsluiting van voren. Evenals bij de westelijke bank heeft deze voorbank oorspronkelijk geen zitting gehad, daar de huidige dwars door de panelen is aangebracht.

Het rugschot heeft zes hoge panelen die geflankeerd worden door hoekpilaster met een rijk korinthisch kapiteel. Aan de bovenzijde van het rugschot is een acanthuslijst met daarboven een eierlijst. Op het middenschot staan gedraaide zuilen met een korinthisch kapiteel. Op de getordeerde schachten zijn bladranken gesneden. De zuilen dragen een rijke gebombeerde kroonlijst met acanthus-panels waartussen bloemetjes zijn aangebracht (afb. 8).

Het opzetstuk op de kroonlijst is van rijk floraal snijwerk voorzien waarin zich een geschilderd alliantiewapen bevindt bestaande uit twee naar elkaar toegeneigde geschilderde wapenschilden. Het opzetstuk is bekroond door een kroon. Onder de geschilderde voorstelling kan men nog snijwerk voelen dat ongeveer dezelfde vormen heeft, maar iets groter is dan de geschilderde contouren. Vermoedelijk was het snijwerk oorspronkelijk geprononceerder en onbeschilderd geweest. Waarschijnlijk heeft men het er in de Franse tijd er af gehakt en is het er in de 19de eeuw weer op geschilderd. Het familiewapen van de man kon, dankzij de inspanningen van de heer Dull te Leeuwarden, geïdentificeerd worden met dat van de familie Van Wyckel die kort voor 1700 in Britsum Lettingastate in handen kreeg en deze tot 1797 bewoonde.<sup>7</sup> Het wapen van de vrouw kon tot nu toe niet geïdentificeerd worden. Dankzij de identificatie van de man is de datering van de bank ook iets zekerder geworden. De bank zal vermoedelijk pas gemaakt zijn nadat, of op het moment dat de familie Van Wyckel Lettingastate verkregen had. De bank dateert derhalve op zijn vroegst uit het eind van de 17de eeuw. De in de monumentenbeschrijving genoemde datering in het eerste kwart 18de eeuw lijkt derhalve te passen.

De bank is rijk gesneden en heeft een nogal plastische vormgeving. Het profiel van de naar het middenpad toegekeerde schotten is steeds rijker dan die van de zijschotten. In tegenstelling tot de westelijke bank zijn bij de oostelijke bank ook aan de binnenkanten op de panelen steeds kussens aangebracht die minder rijk zijn dan die aan de buitenkant. Overigens zijn in vergelijking met de westelijke bank de panelen veel breder en hoger. Bij de oostelijke bank is er bij ieder schot steeds maar een rij panelen, terwijl er bij de westelijke bank twee paneelzones boven elkaar bestaan.

Vergelijkbare profielen zijn aangetroffen op de in 1702 gedateerde borstwering van de orgelgalerij in de Akerk te Groningen en op een in 1704 gedateerde bank te Middelstum (paneel met omgaand profielatje op paneel zelf).<sup>8</sup> De voornoemde bank in Britsum is tevens verwant aan de Sminiabank te Oudkerk van omstreeks 1700 en een herenbank uit 1708 te Weidum<sup>9</sup>, gezien de gedraaide korinthische zuilen met ranken, de korinthische pilasters van het rugschot, de grote panelen en de hoekstijlen van het voor- en rugschot die als als een soort risalieten geprofileerd zijn. De bank zal vermoedelijk pas na 1797, toen Lettinga door de familie Van Wyckel verkocht werd, verplaatst zijn naar de huidige plaats.

## Relatie grafzerken-herenbanken

Zoals eerder is opgemerkt, is de kerk voorzien van een bijzondere zerkenvloer uit de 16de en 17de eeuw van Naamse steen, aanwezig in het middenpad en het koor. Volgens de monumentenbeschrijving zouden er twee grafkelders zijn. In de jaren '60 heeft men de teksten van de grafzerken in het middenpad gedocumenteerd.<sup>10</sup> De vloer in het koor was echter niet zichtbaar omdat er een plankenvloer over was aangebracht; onbekend is eveneens of er zerken geruimd of verplaatst zijn. Tijdens het onderzoek is geprobeerd nadere waarnemingen aan de zerkenvloer te verrichten, maar omdat er steigers in de kerk op platen staan, die deels de grafzerken afdekken, was dat nogal problematisch.

Het is bekend dat er dikwijls een relatie bestond tussen een grafkelder, een herenbank en het bezit van een state. Een duidelijk voorbeeld van een dergelijke situatie is te zien in de kerk van Midwolde, waarbij een herenbank is opgesteld naast een groot grafmonument (1664-'69) voor Anna van Ewsum en Carel Hieronymus van In- en Kniphuisen, die de bezitters van de naburige borg Nienoord waren. Een vergelijkbare opstelling bestond ook in de N.H. kerk te Almelo waar de graaf van Almelo een eigen eregestoelte en begraafplaats in het koor had.<sup>11</sup> Het kwam veelvuldig voor dat een herenbank onvervreemdbaar onderdeel van de boedel van een state vormde. Dit was ook in Britsum het geval. In 1794 werd Jorns-mastate namelijk verkocht inclusief 'de gestoeltes in de Kerk de Verkoopereigen'.<sup>12</sup> Deze state heeft van oudsher bij de Burmania's gehoord. Het gaat hier waarschijnlijk om de meest westelijke herenbank.

Het is interessant de ligging van de zerken ten opzichte van de herenbanken nader te bekijken. Wellicht kan men langs deze weg meer informatie krijgen omtrent de oorspronkelijke plaatsing van de banken. Dit onderzoek heeft nog wel enige haken en ogen. Men moet bijvoorbeeld weten van wie de banken oorspronkelijk waren. In het voorgaande is gebleken dat de oostelijke bank heeft behoord aan de eigenaar van Lettingastate, de familie Van Wyckel en de westelijke bank mogelijk aan de eigenaars van de Jorns-mastate de Burmania's. De westelijke bank die mogelijk oorspronkelijk aan de familie Burmania behoord zou hebben staat niet direct in relatie met een belangrijke grafzerk. Iets ten het zuiden van deze bank ligt echter wel een zeer grote grafzerk die aan de Burmania's is gerelateerd. Deze zerk wordt bij Roorda nr. 3 genoemd en bedekt ondermeer Edzert van Douma, gestorven in 1577 en Helena van Bynau zijn vrouw.<sup>13</sup> In het middengedeelte van deze zerk worden een aantal belangrijke 17de-eeuwse leden van de familie Burmania genoemd. Volgens overlevering zou zich onder deze zerk ook een grafkelder hebben bevonden. Het lijkt aannemelijk dat deze grafkelder en zerk een relatie hebben met de nabij staande bank van de Burmania's die de eigenaars waren van Jorns-mastate.

Voor de Van Wyckelbank is de relatie met de grafzerken moeilijk te bepalen. Er zijn geen grafzerken van deze familie gevonden (voorzover de zerken zichtbaar waren tijdens het onderzoek). Wel kon vastgesteld worden dat er in het koor

twee grote zerken liggen, waarvan het zeer grote zuidelijke exemplaar slechts voor een klein deel zichtbaar was. Volgens overlevering zou zich onder deze zerk ook een grafkelder bevinden.<sup>14</sup>

Voor de noordelijke zerk kon in ieder geval een relatie met Lettingastate aangetoond worden, omdat daaronder de in 1656 gestorven Sydts van Doenia begraven is, die volgens Roorda de eigenares van Lettingastate was.<sup>15</sup> Omdat de oostelijke bank bij Lettingastate hoorde, zou het kunnen dat er een ruimtelijke relatie tussen deze zerk en de oostelijke bank geweest is. Vóór de restauratie stond de oostelijke bank op de noordelijke rand van de zerk en bedekte zelfs een deel van het randschrift. Omdat de oostelijke bank daar oorspronkelijk niet gestaan kan hebben, moet de relatie met de bewuste zerk toch anders geweest zijn. Denkbaar is dat de bank in een andere opstelling zich ook in de buurt van een zerk van de bewoners van Lettingastate bevond.

Als aangenomen wordt dat de oostelijke bank oorspronkelijk dwars in de koorluiting stond, op de plaats waar ooit het altaar gestaan heeft, bevindt de bank zich nog steeds dichtbij de aan Lettingastate gerelateerde zerk. Buiten de twee grote zerken blijft echter te weinig ruimte over om de bank te plaatsen, hetgeen een gedeeltelijke afdekking van de zerken met zich meebrengt. Oorspronkelijk zullen de rijk bewerkte zerken geheel zichtbaar zijn geweest. Door de dwarse plaatsing van de bank in het koor en vanwege plaatsgebrek accepteerde men de gedeeltelijke overbouwning.

Daarnaast is het denkbaar dat de familie Van Wyckel zich niet meer door middel van met rijk beeldhouwwerk versierde zerken manifesteerde, maar op rouwborden of anderszins. Het betrof immers de vroegere eigenaars van Lettinga waarvan de zerken door de bank van de nieuwe machthebbers deels bedekt werden. Op deze manier bleef er een relatie bestaan tussen de bank en de zerken van (ex)eigenaars.<sup>16</sup>

## Beknopte geschiedenis interieur

De machtige Gemme Laes van Burmania –houtvester en pluimgraaf van Friesland– die waarschijnlijk vanaf 1650 op Jorns-mastate te Britsum woonde en in 1655 in het huwelijk trad met zijn tweede vrouw Foek van Eysinga.<sup>17</sup> Hij liet omstreeks 1667 preekstoel, doophek en herenbank er tegen over als één architectonisch geheel oprichten tegelijk met de schenking van een kanselbijbel. Het hele ensemble van preekstoel, doophek, herenbank, grafkelder en enige belangrijke zerken van de familie Burmania is een manifestatie van de grote macht die deze familie in het midden van de 17de eeuw in Britsum uitoefende, waardoor zij de kerk van Britsum praktisch als eigenkerk inrichtte.

Omstreeks het einde van de 17de eeuw of in de vroege 18de eeuw werd de oostelijke herenbank van de familie Van Wyckel gemaakt, bezitter van Lettingastate. Het is niet geheel duidelijk waar deze bank gestaan heeft, in ieder geval niet op de huidige plaats, pal ten oosten van de bank tegenover de preekstoel. Gezien de rijke vormgeving moet deze een prominente opstelling

in de kerk gehad hebben. Te denken valt aan de voormalige plaats van het altaar, dwars in het koor. Een aanwijzing daarvoor is de onmiddellijke nabijheid van de zerk van Sydts Doenia, de eigenares van de Lettingastate. Op het moment van de uitvoering van het onderzoek was de relatie met de grafkelder onder de grote zuidelijke zerk in het koor onduidelijk.

Na de verkoop van de herenbank door de familie Van Wyckel, in 1797 of in de vroege 19de eeuw, is de herenbank van Van Wyckel naar zijn huidige plaats, ten oosten van de oudste herenbank verplaatst. Wellicht gebeurde dit in 1825 toen de voorgedij voor zich een herenbank liet inrichten.<sup>18</sup> Bij deze gelegenheid werden de herenbanken vermoedelijk ook voor het eerst geschilderd. De oostelijke herenbank kreeg toen een imitatie-mahonie afwerking; de westelijke bank heeft een imitatie eiken afwerking die mogelijk jonger is. Oorspronkelijk was al het eiken meubilair ongeschilderd.

In 1918 werden alle gewone kerkbanken (behalve de herenbanken) nieuw gemaakt, waarbij er hier en daar oude eiken planken als zitting gebruikt werden. Deze onderdelen zullen afkomstig zijn van de tot dan toe nog aanwezige banken. Een bank tegen de zuidmuur van de kerk bevat ook een dicht rug-schot van oude eiken planken.

In dezelfde periode werd niet alleen een aanzienlijk deel van het doophek door naaldhout vervangen maar ook de bijbehorende hoekstijltjes in Artdeco-stijl. Ter plaatse van het koorhek werd de oude lambrizing vervangen door een eiken neo-lambrizing. Bij dezelfde gelegenheid werd er een klamp tegen de zuidmuur gezet om de banken tegen doorslaand vocht te beschermen. Op deze klamp bracht men een geschilderde marmer-imitatie aan. Het meeste nieuwe meubilair, het doophek en de buitenkanten van de herenbanken kregen toen een gebroken witte kleur.

## Conclusie

De kerk te Britsum herbergde tot de restauratie twee overhuifde, eikenhouten herenbanken: één uit het midden van de 17de eeuw van de familie Burmania tegenover de eveneens door die familie geschonken preekstoel uit 1667. Rond 1700 werd de herenbank voor de familie Van Wyckel vervaardigd. De oorspronkelijke plaats van die bank is onduidelijk; de verplaatsing heeft vermoedelijk met de overname door de kerkvoogdij in 1825 te maken en ging gepaard met het schilderen van het eikenhout. De banken horen bij de reformatorische, witgekalkte aankleding van de kerk en zijn verbonden met de machtige eigenaren van inmiddels niet meer aanwezige states in het dorp. De banken hebben tevens een ruimtelijke relatie met de nog steeds aanwezige graven en grafkelders en de rijk bewerkte hardstenen grafzerken die de beroemde bewoners van de states, tevens begunstigers van de kerk memoreren. Het gaat om beschermde interieurstukken die gebruik van de kerk gedurende enkele eeuwen toont. Deze onderdelen en de machtige families die ze schonken zijn onmisbare schakels tussen het onbekende begin van de kerk in de 13de eeuw en het hedendaagse gebruik onder supervisie van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

## Noten

- 1 R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, pp. 35-36.
- 2 R.S. Roorda, *De grafschriften enz. van Leeuwarderadeel*, Leeuwarden 1964, p. 4.
- 3 R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, pp. 67-68.
- 4 R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, pp. 68-69.
- 5 R.S. Roorda, *De grafschriften enz. van Leeuwarderadeel*, Leeuwarden 1964, p. 4.
- 6 De bij de restauratie gesloopte fundering bestond i.t.t. die van de westelijke bank uit halfsteensmuurtjes. Het achterste muurtje eindigde met een stroomlaag, hetgeen erop duidt dat men zich moest aanpassen aan een al bestaand hoogte. De linkermuur was tegen de steensmuur van de westelijke bank aangebouwd. De fundering van de oostelijke bank is dan ook duidelijk later tegen een bestaande fundering aangezet.
- 7 Op het stemkohier van 1698 en het floreenkohier van 1700 staat Lettinga voor de helft op naam van Henricus van Wyckel en voor de andere helft op naam van zijn zoon. In 1700 is Henricus van Wyckel kerkvoogd te Britsum. R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, pp. 85-86.
- 8 F.J. Veldman, 'Van 'Kock Vaer' tot beeltnijder. Leven en werk van Jan de Rijk, beeldhouwer', deel 1. in: *Groninger Kerken 1995*, pp. 12-13. afb. 24 en deel 2, p. 56. afb. 59.
- 9 S. ten Hoeve, G.P. Karstkarel, R. Steensma (eds.), *Kerken in Friesland, Gebouwen inrichting en gebruik*. Baarn 1985, pp. 114-116. R. Steensma, *Het Friese kerkinterieur*, Leeuwarden 1995, p. 164.
- 10 R.S. Roorda, *De grafschriften enz. van Leeuwarderadeel*, Leeuwarden 1964.
- 11 C.A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, *Een huis voor het woord, het protestants kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984, pp. 104-105.
- 12 R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, pp. 68-69: 4-okt. 1794 koopt Homme Jans Bruinsma en zijn vrouw Jetzke Arjens 'zekere Zathe en Landen met de beide Huizingen en Schuire daarop staande Jornsma en Geringa state genaamd' van Julius Byma toe Kingma voor f. 18400-. 'Det de gestoeltens in de Kerk de Verkooperen eigen, worden gerekend onder de deze Verkoop te versmelten'.
- 13 R.S. Roorda, *De grafschriften enz. van Leeuwarderadeel*, Leeuwarden 1964, pp. 4-5.
- 14 Mondelinge mededeling van de heer Prosé te Britsum.
- 15 R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, pp. 82-83.
- 16 Een andere mogelijkheid zou zijn dat de bank oorspronkelijk geen relatie had met de zerken die aan Lettinga gerelateerd zijn en zich mogelijk ten westen van de huidige westelijke bank aan de noordmuur bevond. Daarvoor zijn echter ook geen sporen in de muren gevonden.
- 17 R.S. Roorda, *It alde doarp*, Leeuwarden 1939, p. 67.
- 18 Mondelinge mededeling van de heer Prosé die dit gegeven in de kerkrekening heeft gevonden.

## SIGNALEMENTEN

**W. Behringer/B. Roeck [Ed.]**, *Das Bild der Stadt in der Neuzeit, 1400-1800*, München 1999. ISBN 3-406-40998-9

**G. Beltrami e.a.**, *Palladio in Northern Europe. Books, travellers, architects*, Milano 1999. ISBN 88-8118-524-5

**P. Beusen**, *Bibliographie d'histoire des villes de Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg/Bibliografie van de steden van België en het Groot-Hertogdom Luxemburg*, Bruxelles 1998. ISBN 2-87193-241-7

**F. Bex**, *Het betoverde plein*, Middelburg, 1999  
ISBN 90-804989-1-2

**P. Bitter [Ed.]**, *Goed gevonden. Textielvondsten uit archeologische opgravingen in de Grote of St. Laurenskerk te Alkmaar*, Alkmaar 1999 (rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie (RAMA) nr. 7)

**C. Boekraad**, *Heerlen, Architectuur en stedenbouw 1850-1940*, Zwolle 1999. ISBN 90-400-9405-5

**E. Dekker, R Van Laere**, *De verbeelde wereld. Globes, atlassen, kaarten en meetinstrumenten uit de 16de en 17de eeuw*, Brussel 1998

**V. Delheij, A. Jacobs**, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914*, Neogotische en Neoromaanse parochie kerken en hun architecten, Sittard 2000. ISBN 90-72459-50-4 (uitgave Stichting Charles Beltjens)

**R. Franz**, *Vincenzo Scamozzi (1548-1616). Der Nachfolger und Voller Palladios*, Petersberg 1999. ISBN 3-932526-21-X

**R. Glaudemans/G. van Tussenbroek**, *De Moerasdraak. Acht eeuwen Bossche vesting*, Zwolle 1999. ISBN 90-400-9382-2

**Th. Gordon Smith**, *Vitruvius on architecture*, New York 1998  
ISBN 1-885254-98-9

**C. van Groningen e.a.**, *De Utrechtse Heuvelrug. Deel 1, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, Zwolle/Zeist 1999  
ISBN 90-400-9407-1

**W. Halfar [Ed.]**, *Historische Holzbau in Europa*, Wolfhagen 1999  
ISBN 3-924219-15-X

**J.A. Hendrikx**, *Cultuurhistorie van Stad en Land. Waardering en Behoud*, Utrecht 1999. ISBN 90-5345-141-2

**E.E. van den Hoek**, *Grote Oost 58 Hoorn 'Het Claes Joest Huys', bouw- en bewoningsgeschiedenis*, Hoorn 1999 (Huizenreeks Hoorn dl. 3)

**E. Höglund [Ed.]**, *Netherlandish splendour in churches of the Stockholm region*, Stockholm 1999. ISBN 91-7203-337-1

**Th. Howe/I. Rowland**, *Vitruvius 'Te books on architecture' A new English translation with commentary and illustrations*, Cambridge 1999. ISBN 0-521-55364-4

*Images of Dutch Towns and vilages in the 18th century. The historical-topographical 'Atlas' of Andries Schoemaker. Microfiche/CD-Rom*, Lisse 1999

**P.J.M. Kemps [Ed.]**, *Terminologie verdedigingswerken, inrichting, aanval en verdediging*, Zutphen 1999. ISBN 90-90-13382-8

**G. Kruijtzter**, *Ruimte en getal. Het plastische getal en het gulden snedegetal. Wiskunde in de bouwkunde, bouwkunde in de wiskunde*, Amsterdam 1999. ISBN 90-71570-86-X

**D. Langmead, J.J.P.** *Oud and the international style. A bio-bibliography*, Westport 1999. ISBN 0-313-30100-X

**W. van Leeuwen**, *Gids voor de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland*, Rotterdam 1999. ISBN 90-6450-345-1

**J.A.N. Leutscher-Bosker [Ed.]**, *Hervonden Stad 1999. Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*, Groningen 1999. ISSN 1386-0208

**H.A. Millon**, *The Triumph of the Baroque. Architecture in Europe 1600-1750*, London 1999. ISBN 0-500-341745

**Ch. de Mooy/A. Vos**, *'Hertogenbosch binnenskamers. Stedelijke wooncultuur, 1580-1830*, Zwolle 1999. ISBN 90-400-9348-2

*Onder den Oranjeboom, Niederländische Kunst und Kultur im 17. und 18. Jahrhundert an Deutschen Fürstenhöfen*, 2 Vols., München 1999  
ISBN 3-7774-8070-3

**Fr. Schmidt**, *Pieter de Swart (1709-1777). Architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999. ISBN 90-400-9408-X

**S. Schönfeld**, *Der niederländische Einfluss auf den Kirchenbau in Brandenburg und Anhalt im 17. und 18. Jahrhundert*, Bern 1999  
ISBN 3-631-34961-0

**S. Schuler**, *Vitruv im Mittelalter. Die Rezeption von 'De Architectura' von der Antike bis in die frühe Neuzeit*, Köln 1999. ISBN 3-412-09998-8

**R. Stenvert/C. Kolman/B. Olde Meierink/S. Broekhoven**, *Gelderland. Monumenten in Nederland, deel 5*, Zwolle/Zeist 1999  
ISBN 90 400 9406 3

**H. Stynen**, *De onvoltooide verledentijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel 1998  
ISBN 90-75637-21-7

## PUBLICATIES

Michiel Bartels [met bijdragen van Jaap Kottman, Michael Klomp, Hans van der Meulen, Dorien van de Venne and Herbert Sarfatij], **Steden in scherven – Cities in Sherds. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900) – Finds from cesspits in Deventer, Dordrecht, Nijmegen and Tiel (1250-1900)**. Stichting Promotie Archeologie & Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Zwolle & Amersfoort, 1999. 2 volumes, 1096

pp., talrijke illustraties (foto's, tekeningen, kaarten, plannen en grafieken). ISBN 90 801044 3 4. Prijs: fl 165.

De vele opgravingen die tijdens de jongste decennia plaatsvonden in talrijke Nederlandse steden hebben een groot aantal beerputten, waterputten, afvalputten en andere resten aan het licht gebracht. Het vroegere project van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek over de urbanisatie van het rivierengebied in de Middeleeuwen, met talrijke interventies in Deventer, Nijmegen, Tiel en Dordrecht, vormde hierop geen uitzondering en leverde tussen 1968 en 1996 zo'n 400 contexten van dit soort op. De vulling ervan bevatte bovendien een massa aan *mobilia*, waaronder vooral fragmenten van ceramiek en glas zeer goed vertegenwoordigd zijn. Maar zoals zo dikwijls gebeurt – zeker in de hedendaagse archeologie – kwam het meestal niet tot een detailstudie, laat staan een publicatie. De massa aan vondsten (en dus ook aan informatie over allerlei aspecten van de vroegere materiële cultuur en haar evolutiedynamieken) bleef dus 'begraven' in de reserves. *Het Deltaplan voor het Cultuurbehoud* van het Nederlandse Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, thans het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, bood de ROB de gelegenheid om dit vondstenmateriaal – althans ten dele – te verwerken en de hier besproken publicatie is de neerslag hiervan.

De twee volumes omvatten samen vier delen, waarvan de eerste drie in het eerste volume zijn samengebracht – het eigenlijke tekstgedeelte. Volume 2 is een catalogus waar de objecten per categorie en object-type zijn samengebracht: de objecten zijn geïllustreerd en summier worden geïdentificeerd en beschreven volgens het zogenaamde 'Deventer systeem' (zie verder). Volume 1 omvat een korte presentatie van het opgravingswerk in de vier vermelde steden (H. Sartafij, 15-23), gevolgd door een bespreking van het afvalbeheer, de formatieprocessen in de beerputten, de opgravingsmethoden, het vondstenbeheer, de dateringsproblemen en de selectiecriteria waaraan de complexen moesten voldoen om in aanmerking te komen voor studie (M. Bartels, 25-41). Daarna is het de beurt aan een systematische bespreking van de vondstencategorieën: de ceramiek, van middeleeuws grijs goed tot industriële ceramiek (M. Bartels, 43-259), het glas (M. Kottman, 261-274), de metalen objecten (M. Klomp, 275-309), de kleipijpen (H. van der Meulen, 311-316) en de kacheloventegels (D. van de Venne, 317-323). Een bespreking van de complexen die om een of andere reden als interessant worden beschouwd – 22 in het totaal – rondt dit deel af (M. Bartels & J. Kottman, 325-371). Het tweede deel presenteert een aantal kaarten en plannen (373-407) en wordt gevolgd door een algemene commentaar i.v.m. consumptiepatronen (vnl. van ceramiek) (M. Bartels, 409-414). Een reeks inventarislijsten (425-493) vormt het derde deel en dit sluit, samen met de bibliografie (495-510) en de verantwoording van de illustraties, dit volume af.

Een vrij impressionant geheel dus, althans op het eerste gezicht. Maar er rijzen toch heel wat vragen. Van de zowat 400 opgegraven complexen konden er slechts 172 voor studie in aanmerking genomen worden, hetgeen overeenstemt met zo'n 35-40 % van de complexen en in feite met zo'n 20 % van het vondstenmateriaal. De andere complexen konden onvoldoende precies gedateerd worden of waren blijkbaar te slecht opgegraven. Meteen rijst ook het probleem van de representativiteit van de weerhouden vondsten, vooral wanneer de publicatie de indruk wil wekken een ongeveer compleet overzicht van de ceramiek en de ceramiek-consumptie te bieden.

Een kenmerk van dit werk is het gebruik van het zogenaamde 'Deventer systeem' voor de beschrijving van de ceramiek en het glas. Dit kan gekarakteriseerd worden als een geïnformatiseerde vorm van beschrijving van het thesaurus-type, waarbij een reeks codes verwijzen naar de algemene ceramiekgroep (bijv. *s1* en *s2* voor

steengoed), het hoofdtype van object (bijv. *bek* voor beker) en een nummer (soms gevolgd door een letter) voor het specifieke type van object. Dit systeem, ontwikkeld in 1991 en nadien uitgebreid en aangepast, wordt door een aantal Nederlandse archeologen en door de ROB gebruikt, maar anderen wachten nog steeds op een handleiding met verklaring van de codes (die nog steeds in voorbereiding lijkt te zijn; zie noot 2 op p. 247). In de tekstgedeelten worden de codes – gelukkig – niet gebruikt, maar in de catalogus en in de inventarislijsten is dit wel het geval. Nederlandstaligen komen er af en toe met enig zoekwerk (de uitleg van delen van de codes zijn verspreid over diverse delen van de tekst) wel uit en kunnen begrijpen dat iets als 'r-tes-18' wijst op een testje van een bepaald type in rood aardewerk (zij het dat het dan nog niet duidelijk is om welk type het nu eigenlijk gaat). Anderstaligen zullen het veel moeilijker hebben, zelfs al zijn de notities in de catalogus tweetalig Nederlands en Engels. Maar dat is misschien nog niet het hoofdprobleem. Ook al kunnen specifieke object-types aan de lijsten toegevoegd worden, toch hebben dergelijke systemen het effect dat ze een typologie als het ware 'bevriezen' en het is maar de vraag of we in de huidige stand van zaken met enig vertrouwen kunnen stellen dat we de typologie van de ceramiek en inzonderheid de vele lokale of regionale varianten onder de knie hebben. Het zijn nochtans deze varianten die ons uiteindelijk kunnen helpen om enig inzicht te verwerven in de distributiepatronen van de diverse ateliers en langs deze weg ook in bepaalde aspecten van de consumptiepatronen. Het systeem heeft ongetwijfeld voordelen, vooral in termen van snelheid, wat in onze *quick-and-easy* – soms ter onrechte verward met efficiëntie – tijd een pluspunt kan zijn. Wanneer daar bovendien een datering (soms tot op een kwart eeuw) aan vastgekoppeld kan worden, is dit zeker niet te versmaden. Maar dan moet de basis betrouwbaar zijn.

Met dit laatste lijkt het niet altijd even goed te zitten. Er komt een aantal dateringsfouten voor, maar het zou ons te ver leiden om die allemaal te bespreken. Belangrijker is het feit dat de complexen en inzonderheid de ceramiek meestal gedateerd worden niet op basis van externe criteria, maar op basis van de ceramiek zelf. Dit wordt dan ingepast in de algemene evolutie van de ceramiek, hetgeen dan eigenlijk weer de voorgestelde dateringen bevestigt. Bovendien wordt regelmatig de afwezigheid van een of meer ceramieksoorten als bijkomend argument gebruikt, ook al is het voldoende geweten dat het *argumentum ex nihilo* in de archeologie met de grootste omzichtigheid moet gebruikt worden. Het blijft immers een open vraag in hoeverre vullingen van beerputten e.d. een betrouwbare inventaris bieden van de inboedel van een enkel huishouden en het staat – in de huidige stand van het onderzoek – nog minder vast dat verschillende huishoudens dezelfde inboedel hadden. Op deze manier komen we natuurlijk gevaarlijk dicht bij cirkelredeneringen en deze klip is niet altijd op even afdoende wijze omzeild in het hier besproken werk. Dat kan in de toekomst voor problemen zorgen want in deze tijd van 'snelle' archeologie zal de verleiding groot zijn om de dateringen in de rijke catalogus over te nemen. Wanneer dit zonder een degelijke mate van kritiek zou gebeuren, dan worden we geconfronteerd met een reeks gegevens die niet echt betrouwbaar meer zijn en dan gaan we eerder achteruit dan vooruit.

Het werk biedt ook een overzicht van de evolutie van de ceramiek van ca. 1250 tot ca. 1900, een op enkele punten toch wat gewaagde onderneming in de huidige stand van het onderzoek. Dit overzicht is natuurlijk in belangrijke mate gebaseerd op de literatuur en soms ook is het wat oppervlakkig. Het kan echter wel diensten bewijzen op een aantal punten, o.m. als een eerste inleiding. Maar het is dan wel wat jammer dat enkele aspecten wat minder geslaagd lijken. Zo vermeldt M. Bartels (p. 97) bij de middeleeuwse Vlaamse productiecentra waar ook grijsgebakken aardewerk gemaakt werd alleen Aardenburg en Oudenaarde. De archeologisch gekende centra te Brugge



(Potterierei), Sint-Kwintens-Lennik en Kortrijk (om de aanwijzingen voor Mechelen, Antwerpen, Ieper, e.a., nog terzijde te laten) worden niet eens aangestipt, hoewel het reeds lang duidelijk is dat de meeste Vlaamse steden over een eigen productie beschikten en hun waar soms (zij het in beperkte mate) over grote afstand verhandelden of op zijn minst verspreidden. Er kunnen nog andere detailopmerkingen gemaakt worden, maar deze zouden ons te ver leiden.

De voorgaande paragrafen kunnen wat scherp lijken voor het geleverde werk en het zou verkeerd zijn niet speciaal te wijzen op de grote inspanning die hier is geleverd, op de rijkdom aan informatie die hoe dan ook geboden wordt en op het feit dat elk overzicht van dit soort onvermijdelijk slechts een tijdsgebonden opname kan zijn van de stand van de kennis. De vele illustraties zullen ongetwijfeld ook diensten bewijzen, evenals (sommige aspecten van) de inventarislijsten. Een degelijk index ware wellicht een welgekomen toevoeging geweest, maar de organisatie van de catalogus (per materiaaltype en object-type) helpt. Dit zijn allemaal zonder meer positieve punten.

De volumes worden in het voorwoord en op de back cover resp. omschreven als een 'handboek' en een 'standaardwerk' voor de materiële cultuur. In zo'n promotionele context zijn dergelijke hyperbolische termen niet ongebruikelijk. Maar ze zijn hier niet echt van toepassing: vele elementen van de materiële cultuur, vertegenwoordigd in de hier bestudeerde beerputten (leder, houten objecten, been, informatie over voeding en milieu, e.a.), komen hier niet aan bod. Deze lovende termen suggereren tevens dat hier een basisbron voor alle verdere werk geboden wordt en ook dit is slechts ten dele waar: de volumes zijn waardevol als algemene inleiding en voor het opsporen van archeologisch vergelijkingsmateriaal, maar ze moeten absoluut met een gezonde dosis kritiek gebruikt worden. In deze tijden van de geleidelijke reductie van de archeologie tot het opgraven (onder het wat misleidende motto van snel en efficiënt beheer van het archeologisch erfgoed) is het niet ondenkbaar dat de volumes zullen dienen als een snelle en gemakkelijke bron voor definitieve identificaties en dateringen. En of dat de archeologische en bijgevolg ook de anthropologisch-historische kennis echt zal vooruit helpen blijft een open vraag.

Frans Verhaeghe

### **Monumenten-inventarisatie Provincie Utrecht, Provincie Utrecht en uitgeverij Kerckebosch Zeist, 1983-1999.**

Op vrijdag 5 november 1999 verscheen het 23ste deel in de reeks over monumenten en cultuurhistorisch waardevolle objecten in de provincie Utrecht (E. Stades-Vischer en K. Veenland-Heineman, *Woudenberg, geschiedenis en architectuur*, 239 pagina's, gebonden, illustraties in zwart-wit ISBN 90-6720-211-8). Deze uitgave zou de laatste van de eeuw zijn en was gewijd aan de monumentale bebouwing in de gemeente Woudenberg.

Sinds 1983 was de provincie al doende met het inventariseren van haar monumentenbezit. In 1988 is deze inventarisatie in een stroomversnelling geraakt door de aanvang van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) van het Rijk. Deze inventarisatie had tot doel een landelijk overzicht te krijgen van de jongere architectuur en stedenbouw tussen 1850 en 1940. De provincie Utrecht combineerde beide zaken en nam het initiatief om alle gegevens, niet alleen over de jongere maar ook over de oudere bouwkunst, toegankelijk te maken door middel van publicatie. Daartoe werd de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU) in het leven geroepen, een dochter van de historische vereniging Oud-Utrecht. De uitgave van de boekdelen was in handen van drukkerij-uitgeverij Kerckebosch in Zeist. Verschillende auteurs en redacteurs werkten aan de reeks.

Het eerste deel *Houten, ontstaan en groei*, kwam in 1988 van de pers. In het voorwoord werd voortvarend het verschijnen van nog eens twee delen over deze gemeente aangekondigd, waarin de historische bebouwing zou worden behandeld. Uiteindelijk zou daarvoor één deel voldoende zijn. Daarmee was Houten de enige gemeente die in twee losse delen is uitgekomen. Bij de volgende gemeentes bleef de tweedeling wel bestaan, maar 'ontstaan en groei' en 'historische bebouwing' was voortaan in één band samengevoegd onder de subtitel 'Geschiedenis en architectuur'.

In 1989 verschenen Bunnik en IJsselstein, in 1990 Langbroek en in 1991 Houten II en Wijk bij Duurstede. 1992 was een vruchtbaar jaar. Er kwamen vier delen van de pers, Cothen, Montfoort, Veenendaal en Bunschoten en de boeken werden in een nieuw, moderner jasje gestopt. Oudewater volgde in 1993. Vleuten-De Meern en Baarn – het dikste exemplaar met zijn 548 pagina's waarmee het zelfs de twee delen Houten voorbijstreefde – werden in 1994 geproduceerd. 1995 was het jaar van de Heuvelruggemeentes Doorn en De Bilt. Amerongen en Driebergen-Rijsenburg, alsmede Lopik volgden in 1996. Het jaar daarop bleef verstoken van een publicatie. Een nieuwe eindredactie trad aan en met voortvarendheid werd gewerkt aan nieuwe uitgaven. Drie gemeentes kwamen in 1998 aan bod: Loosdrecht, Renswoude en Leusden. De 20ste eeuw is in 1999 afgesloten met twee delen: Eemnes en Woudenberg.

De indeling van de boeken is in al die jaren maar weinig veranderd. De historische en ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente vormt de inleiding. Dan volgt een korte analyse van de verschillende bouwtypen. Het grootste deel en vermoedelijk het meest geraadpleegde wordt gevormd door de objectbeschrijvingen, alfabetisch gerangschikt naar straat en huisnummer. Ieder geselecteerd object – ieder object dat een vermelding waardig werd gekeurd – krijgt een waardering in de vorm van één tot drie sterren. Eén als aanduiding voor een beeldondersteunend pand, twee voor een beeldbepalend pand en drie voor een pand met monumentale waarde, waarbij de Rijksmonumentenstatus, aangeduid door M, niet noodzakelijkerwijs samenvalt met het hoogste aantal sterren. Onder de objectbeschrijvingen zijn steeds de vindplaatsen van de gegevens in bronnen, archieven en literatuur vermeld. De delen eindigen met een begrippenlijst, literatuur- en bronnenopgave, adreslijsten met de namen (indien aanwezig) van de beschreven objecten en de toegekende waarderingen. Handig en inzichtelijk is de lijst van aannemers en architecten met de vermelding wat zij in de bewuste gemeente tot stand hebben gebracht.

Nu de uitwerking. De invalshoek bij alle delen is de verwoording van de geschiedenis van het gebied en de historie van het gebouw. In principe is afgezien van de beschrijving van interessante historische personen en elementen uit de sociale en politieke geschiedenis (Inleiding Houten I, 9). Niet in alle gevallen hebben de auteurs zich aan dit uitgangspunt gehouden. Op zich is dat begrijpelijk want een gebouw is meer dan materiaal alleen. Het vertegenwoordigt ook een fase in de geschiedenis van een stad of dorp en vormt de omliggende van (interessante historische) personen. In de publicatie over Doorn heeft de auteur deze valkuil omzeild bij de bespreking van Huis Doorn en diens meest illustere bewoner, de Duitse keizer. Hij verwijst na een korte inleiding over de keizer naar de bestaande literatuur.

Soms heeft de auteur duidelijk moeite met de juiste plaats om zijn gegevens kwijt te raken. De levensloop en werken van de Driebergse architect H. van den Brink vindt men bijvoorbeeld terug onder de beschrijving van het huis Klein Hoeve aan de Hoofdstraat 58 in Driebergen. Een blijde toevalstreffer, voor mij althans, maar niet voor de hand liggend en daardoor niet gemakkelijk terug te vinden. De juiste plaats voor een bespiegeling over het functionalisme in het bouwen en de daarbij betrokken architecten is naar mijn mening niet bij de objectbeschrijving van het in 1939 door Gerrit Rietveld

ontworpen huis aan de Maarsbergseweg 3 in Doorn. Daar leent de inleiding in het eerste gedeelte zich meer voor.

De afbeeldingen in de boeken zijn over het algemeen goed van kwaliteit en informatief. Zo informatief dat de beschrijvingen van de panden in een aantal gevallen wel korter hadden gekund. Dan had de auteur meer aandacht kunnen schenken aan de plaats van het object binnen de architectuur van de regio. De toebedeelde sterren geven daarover niet altijd genoeg uitsluitsel. Wanneer men de verschillende delen met elkaar vergelijkt, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat voor de waardering van de objecten in de ene gemeente andere maatstaven hebben gegolden dan in de andere.

Zoals gezegd, de afbeeldingen voegen veel toe aan het belang van de publicaties. Vooral de ontwerptekeningen van de (jongere) gebouwen, voor het grootste deel afkomstig uit de gemeentelijke archieven, verduidelijken veel wat men aan de buitenkant niet altijd raden kan, wat de inventarisator wegens tijdsgebrek niet heeft kunnen constateren, en wat – helaas – in een groot aantal gevallen al weer verdwenen is.

De gebruikers van de boekjes zijn divers. Allereerst zal een eigenaar/bewoner zoeken *wat* er over 'zijn' huis, gebouw, zijn favoriete object, te vinden is aan tekst en beeld. Een beschrijver als ondergetekende, een bestuurder en beheerder zullen eerder geïnteresseerd zijn in het *hoe*. Hoe is een gebouw beschreven, hoe is de waardering en hoe figureert het temidden van de overige vermelde objecten. Beide groepen komen wat dat betreft aan hun trekken: de reeks is toegankelijk én bruikbaar voor een groot en breed publiek.

Door een diversiteit aan auteurs verschilt de kwaliteit van het ene deel ten opzichte van het andere. Het is duidelijk dat de ene auteur met meer kennis van zaken schrijft dan de ander. Vooral in de analyses vóór de objectbeschrijvingen komt dat tot uiting. Sommige fouten hadden niet gemaakt hoeven worden zoals het dateren van een gebouw 'uit de laatste kwart van de achttiende eeuw of het eerste kwart van de 19de eeuw' als er op de geveltop duidelijk het jaartal '1817' staat of het beschrijven van interieuronderdelen in panden aan de hand van oude foto's uit de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die allang zijn verwijderd. Dit zijn onzorgvuldigheden die een eindredacteur niet kan voorkomen. Het is aan de auteur om daarop toe te zien, ook al staat hem of haar in verhouding weinig tijd ter beschikking voor onderzoek. Beter niet vermeld dan foutief vermeld. Wat een eindredacteur wel kan voorkomen is het inconsequente gebruik van technische termen als 'wigvormig gemetselde inzetstukken' en 'vlechtingen' naast elkaar. Of het een, of het ander en dan geef ik de voorkeur aan het laatste. Verschillende dateringen van een en hetzelfde gebouw zijn zaken waar de lezer van in verwarring raakt. Is de Amerongse waag nu in de 17de (p. 50) of de 18de eeuw (p. 151) opgericht? Ook de verantwoording van de waardering door middel van sterren had naar mijn mening beter gekund.

Al met al betreffen dit marginale zaken, die overigens wel aandacht behoeven, maar die niets afdoen aan het belang van de serie. Voor elk wat wils. Dat is de waarde van deze reeks. Het waardevolle cultuurbezit is vastgelegd en toegankelijk ontsloten. Natuurlijk zijn er minpunten, maar dat is bij alle publicaties van deze aard. Het kan altijd beter, uitvoeriger of beknopter en alle vragen kan men nooit voor zijn.

Catharina L. van Groningen

## KNOB

### Verslag van de KNOB-Studiedag 'Gemeentelijke Monumentenzorg' op vrijdag 1 oktober 1999 in de Burgerzaal te Zutphen.

De leden van de Bond werden op deze studiedag welkom geheten door wethouder B. van Osch, die onder andere Stadsontwikkeling en Cultuur in zijn portefeuille heeft. In zijn welkomstwoord wees de wethouder erop dat de voorgeschiedenis van de Burgerzaal nog in het bezit is van de oorspronkelijke overkapping. In vroeger eeuwen is deze ruimte ook als vleeshal en als stedelijke rechtbank in gebruik geweest. Hoe interessant ook, de Burgerzaal is niet meer dan één van de vele bouwkundige kostbaarheden waarover de oude Hanzestad beschikt. Met 377 Rijks- en 386 gemeentelijke monumenten is Zutphen in Gelderland de stad met de meeste beschermde objecten. Sedert lang is de stedelijke samenleving zich bewust van het grote historische belang van de gebouwde omgeving in de stad. In 1926 was Zutphen de eerste gemeente in Nederland die beschikte over een monumentenlijst. Nadrukkelijk wees de wethouder op de belangrijke rol die de Stichting Wijnhuisfonds in Zutphen speelt bij de zorg voor en het onderhoud van het monumentenbestand.

Bij zo veel monumenten dreigt het gevaar van verstilling in een omgeving met een hoog Anton-Pieck-gehalte. Het gemeentebestuur onderkent dat gevaar en streeft daarom nadrukkelijk naar het bevorderen van dynamiek in de stedelijke samenleving. Dat blijkt niet alleen uit de taakstelling die de gemeente in VINEX-verband op zich genomen heeft en uit het streven om moderne uitingen van stedelijke vormgeving in en rond de binnenstad ruimte te bieden. Bovenal komt dit beleid tot uiting in het streven om monumentenzorg meer te laten zijn dan restaureren en het voorkomen van verval. De omgeving van de monumenten wordt dan ook door het gemeentebestuur nadrukkelijk betrokken in het te voeren ruimtelijke beleid. Dat Zutphen zich heeft ontwikkeld tot een toeristische trekpleister van formaat, zag de wethouder dan ook als een bevestiging van de juistheid van deze beleidslijn. In zijn openingswoord wees de voorzitter van de KNOB op de bijzondere positie van Zutphen in het Nederlandse stedenlandschap. De eeuwen door zijn voorspoed en rijkdom niet gelijkelijk verspreid geweest. Die spreiding werd en wordt niet alleen beïnvloed door de beschikbaarheid van grondstoffen of de arbeidzaamheid van een talrijke bevolking of het gebruik van nieuwe technieken en vaardigheden, maar ook door de aanwezigheid van goede verkeersverbindingen, de loop van politieke grenzen en de beheersing van koopkrachtige afzetmarkten. Zo hebben de nieuwe staatkundige en verkeersverhoudingen in de 19de eeuw de eertijds onaantastbaar ogende positie van steden als Kampen en Dordrecht wezenlijk aangetast. In Zutphen heeft hetzelfde voorgedaan, maar dan alleen vele eeuwen eerder. Daardoor is de gemeente Zutphen thans de hoedster van een opmerkelijke collectie uit het cultuurhistorische erfgoed van Nederland.

Volgens de gemeentelijke archeoloog, M. Groothedde, ontstond omstreeks het jaar 800 nC op de plaats van het huidige Zutphen voor het eerst een stedelijke nederzetting. Daarmee kwam een einde aan een lange agrarische voorgeschiedenis. Sedert de 9de eeuw stond op het 's-Gravenhof een in hout opgetrokken bestuurscentrum, maar daarnaast zijn er uit deze tijd ook restanten van boerderijen opgegraven. Omstreeks het jaar 880 moet deze nederzetting ten prooi zijn gevallen aan een grote brand. Blijkens de resultaten van verschillende opgravingen in de stad moet deze brand gepaard zijn gegaan met gewelddadigheden. Te midden van afgeslagen onderpotten en runderschedels werden namelijk ook menselijke overblijfselen aangetroffen. Archeologisch onderzoek leverde zo een bevestiging van het verhaal over een aanslag die de Vikingen volgens historische bronnen in het jaar 882 op de stad Zutphen zouden hebben uitgevoerd.

In de 10e eeuw werd aan de IJssel de ringburgwal aangelegd die nog steeds de hoofdstructuur van de stadsplattegrond bepaalt. Door de aanleg van deze ringburgwal werd Zutphen tot een regionaal machtscentrum dat steeds weer betrokken werd in de politieke spanningen van de volgende eeuwen. In dat kader moet ook worden gezien de bouw van een keizerlijke palts op het 's-Gravenhof in de eerste helft van de elfde eeuw. Deze palts was uit tufsteen opgetrokken en had aan de IJsselszijde een façade met een lengte van maar liefst 54 m. Daaruit blijkt duidelijk dat dit bouwwerk was bedoeld als manifestatie van de keizerlijke macht in deze regio. In het midden van de 11de eeuw werd eveneens begonnen met de bouw van een tufstenen basiliek, de voorganger van de huidige St.-Walburgiskerk.

Tijdens de politieke woelingen van de 11de en 12de eeuw slaagde de graaf van Zutphen erin zijn positie zodanig te versterken dat hij zich onafhankelijker kon opstellen tegenover zijn leenheer, de bisschop van Utrecht. Omstreeks 1120 resulteerde de eigenzinnige opstelling van de graaf van Zutphen in de bouw van een binnenburcht waarbij de kern van de stad werd voorzien van een extra verdedigingslinie bestaande uit een wal en een gracht. De economische opleving van de IJsselstreek gedurende de 12de eeuw leidde in Zutphen tot de aanleg van een voorstad en eerste opbloei van het stedelijke leven. De verlening van het eerste stadsrecht omstreeks 1190 betekende een landsheerlijke erkenning van het toegenomen belang van de stedelijke samenleving ter plaatse.

De 13de eeuw betekende voor de stad Zutphen een periode van onstuimige groei. De meeste huizen werden toen in hout opgetrokken. Opmerkelijk is dat alle belangrijke wegen in de stad in deze periode werden voorzien van een houten wegdek. In de 13de eeuw werd ook besloten tot de aanleg van de Nieuwstad met haar planmatige stratenpatroon. Door de nauwe vervlechting van de stedelijke economie met de expanderende internationale handel nam de welvaart van de stad in de eerste helft van de 14de eeuw nog verder toe. In 1312 kwam er door de aanleg van de Berkelpoort een verbinding tot stand tussen de beide delen van de stad en in 1340 kwam de nieuwe ommuring gereed. Enkele stadsbranden zorgden voor een grootschalige herbouw van de verloren gegane woon- en pak-

huizen. Veel van de nieuwe woningen werden toen opgetrokken in baksteen. Een groot aantal van de toen gebouwde huizen maakt thans nog deel uit van het monumentenbestand van de stad. Vooral de zij- en achtergevels zijn vaak goed bewaard gebleven.

Rond het midden van de 14de eeuw kwam er een einde aan een lange periode van ongekende groei. De aanleg van een nieuwe voorstad mislukte. De dynamiek in het stedelijke bouwbestand verminderde zo sterk dat de door Jacob van Deventer vervaardigde stadsplattegrond in feite het 14de-eeuwse stadsbeeld weergeeft.

In de volgende voordracht schonk mw ing. M. Louwes uitgebreid aandacht aan de wijze waarop er in de gemeente Zutphen wordt omgegaan met het monumentenbestand en het beschermde stadsgezicht. Als hoofd van de afdeling Bouwen, Wonen en Monumentenzorg van de gemeente is zij nauw betrokken bij de formulering en de uitvoering van dat beleid. De zorg voor het historische bouwbestand vindt ook in Zutphen haar wortels in de sloopwoede van de 19de eeuw. Veel gebouwen, waaronder de monumentale Burgerzaal, dreigden toen te verdwijnen. De toenemende bezorgdheid van de stedelijke bevolking over de toekomst van de historische stadskern leidde ertoe dat er in 1926 een stedelijke monumentenlijst werd opgesteld. Zutphen was daarmee de eerste Nederlandse gemeente die een dergelijk initiatief realiseerde. Om de eigenaren van de monumentale panden financieel tegemoet te kunnen komen bij het onderhoud en restauraties, werd in 1927 het Wijnhuisfonds opgericht. De gemeente verplichtte zich dit fonds jaarlijks te voeden uit de stedelijke middelen.

In de jaren 1970 en 1980 werd een groot aantal panden in de binnenstad van Zutphen gerestaureerd. Ook de gemeente investeerde in deze tijd grote sommen in de restauratie-activiteiten. In 1986 werden deze inspanningen bekroond met de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht. Het economisch belang van de binnenstad vraagt echter om een actieve en creatieve omgang met het monumentenbestand. In mei 1998 werd het gemeentelijke monumentenbeleid daarom opnieuw geformuleerd en vastgelegd in een Beleidsnota Monumentenzorg. In die nota staan 35 beleidsdoelstellingen. Op een aantal daarvan werd nader ingegaan door mw Louwes.

Als eerste wees zij erop dat archeologisch en bouwhistorisch onderzoek nu door de gemeente verplicht zijn gesteld. Daarnaast voert de gemeente in het belang van het historisch stadsgezicht een actief puinbeleid. In overleg met de eigenaren ziet de gemeente toe op het bewaren van een verantwoord evenwicht in maat en vorm bij het moderniseren van de puien van winkels en woonhuizen. Ook de reclameborden en de terrasstoelen in de binnenstad maken deel uit van het actieprogramma van de gemeentelijke overheid, maar het is duidelijk dat de beleidsdoelen op deze terreinen alleen bereikt kunnen worden in goede samenwerking met de eigenaren. Informatieverstrekking en overreding spelen daarbij een belangrijke rol. Hetzelfde geldt voor het gemeentelijke streven om de woonfunctie van de binnenstad te versterken. Zo heeft de gemeente zich ten doel gesteld om in een periode van vijf jaar ca. 100 woningen die boven winkels gelegen zijn, opnieuw

voor bewoning geschikt te maken. Met name de ontsluiting van die panden is een groot probleem, maar op creatieve wijze probeert men daarvoor oplossingen te vinden.

De voordracht van mw Louwes gaf aanleiding tot een levendige discussie over de meest effectieve aanpak van het gemeentelijke monumentenbeleid, over de doelen die daarbij een centrale rol zouden moeten spelen en over de middelen die daartoe het meest geëigend zijn. Sommigen meenden dat een gemeentelijk monumentenbeleid valt of staat met een strikte regelgeving en een scherp toezicht. Meer en beter sluitende verordeningen vonden zij dan ook een eerste vereiste, samen met een streng handhavingsbeleid. Anderen benadrukten dat het veel belangrijker is om eerst bij de bevolking een stevig draagvlak voor het gemeentelijke monumentenbeleid te creëren. Volgens hen hebben verordeningen vooral ten doel op de bevolking te dwingen na te denken over de gevolgen van de plannen die door burgers, bedrijven en overheden worden ontwikkeld. Pas als er een draagvlak bij de bevolking is ontstaan, kan het gemeentelijke beleid succesvol worden.

Na de lunch werd de studiedag voortgezet met een tweetal meer informatieve lezingen. Als eerste gaf mw A.A. van Hasselt als voorzitter van de Stichting Wijnhuisfonds haar visie op de rol van het particulier initiatief in het monumentenbeleid van de gemeente Zutphen. Zij gaf een overzicht van de rol die de Stichting in het verleden heeft gespeeld en op de betekenis van subsidies bij het overwinnen van de weerstand van eigenaren tegen de gemeentelijke monumentenlijst. Naast de gemeentelijke subsidies beschikt het Wijnhuisfonds nu jaarlijks over de bijdrage van een kleine 1000 donateurs. Daardoor konden er in de loop der jaren veel restauraties worden aangepakt.

Tweemaal per jaar overlegt het Wijnhuisfonds met het gemeentebestuur. Dat overleg betreft niet alleen het monumentenbestand, maar ook de plannen voor eigentijdse nieuwbouw. Het Wijnhuisfonds heeft inmiddels criteria opgesteld voor het toetsen van nieuwbouwplannen. Vanwege het monumentale karakter van de historische binnenstad let de Stichting daarbij als eerste op de kwaliteit van het ontwerp en op het effect van de nieuwe plannen op de skyline van de stad. Daarbij wordt niet alleen gekeken naar het stadsbeeld van de zijde van de IJssel. Daarnaast hanteert het Wijnhuisfonds als criterium dat de nog bestaande zichtassen naar de stad gespaard moeten worden en dat de historische structuur van de stad gerespecteerd moet worden.

Ook bij het ontwerp en de bouw van het nieuwe stadhuis van de hand van architect Thomas Rap in de Stichting Wijnhuisfonds van begin af aan betrokken geweest. Hoewel er in het ontwerp duidelijke pijnpunten waren, heeft geen van de burgers een bezwaarschrift ingediend tegen de nieuwbouwplannen. Met name de in deze plannen begrepen sloop van een aantal monumentale panden, waaronder een Rijksmonument, heeft veel overleg en beraad gevergd. Met het uiteindelijke resultaat is het Stichtingsbestuur zeer tevreden, al zijn er bij zo'n groot project altijd enkele punten die minder gelukkig uit blijken te vallen dan men aanvankelijk had gedacht. De

bijeenkomst in de Burgerzaal werd afgesloten met een dia-presentatie over de restauratie van de St.-Walburgiskerk door de heer G.J. Bouwhuis van het architectenbureau Vos, Ten Broeke, Van Wely. Daarna werd deze zeer geslaagde studiedag afgesloten met een rondwandeling onder deskundige leiding door de St.-Walburgiskerk en een ontvangst door de gemeente Zutphen in de hal van het onlangs opgeleverde stadhuis. Bij die gelegenheid kregen de leden van Bond alle een exemplaar van de gemeentelijke Beleidsnota Monumentenzorg overhandigd.

(G.J. Borger)

### **Mr. S.P. Baron Bentinck overleden**

Op 21 december 1999 overleed op 90-jarige leeftijd mr Samuel Pieter Baron Bentinck, voor de oudere monumentenzorgers een begrip, ja wij durven te schrijven 'een dierbaar begrip'. De heer Bentinck, op 9 augustus 1909 te Princenhage geboren, werd in 1939 benoemd tot burgemeester van Abcoude. Per 1 december 1946 volgde zijn benoeming tot burgemeester van Soest, een functie die hij tot 15 mei 1972 bleef vervullen. Bij zijn afscheid vielen hem vele lovende woorden ten deel en werd hem het ereburgerschap van de gemeente toegekend. Eerder al, in 1971, werd te zijner ere de Stichting Bentinck Fonds in het leven geroepen, die zich vooral inzet voor de bevordering van de gehandicapten sport. Het aantal inwoners van Soest nam tijdens zijn ambtsperiode toe van 20.000 tot 39.000, een groeiproces dat door hem krachtig en met grote inzet werd geleid, steunend op deskundigheid en een warme belangstelling voor de gemeente en haar inwoners. Bentinck, een burgemeester-oude stijl, genoot dan ook in wijde kring groot gezag.

Dat gezag, ook weer geschraagd door deskundigheid en eruditie, wist hij zich eveneens te verwerven in de monumentenwereld, waarin hij op tal van belangrijke posten actief was. Op 5 augustus 1958 werd de heer Bentinck tot lid van de Voorlopige Monumentenraad benoemd, waarna hij vanaf 3 december 1961 de op grond van de in dat jaar in werking getreden Monumentenwet 1961 ingestelde definitieve Monumentenraad presideerde. In de praktijk betekende dat dat de heer Bentinck Afdeling II van de Raad, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, voorzat. Dat was in die jaren allerm minst een *sinecure*. Immers, de wet uit 1961 bepaalde dat voor elke gemeente een monumentenlijst diende te worden vastgesteld. De vele daartoe noodzakelijke vergaderingen, waarin de door de ambtenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorbereide beschermingsvoorstellen werden behandeld, werden door de heer Bentinck op een beminlijke wijze, maar met vaste hand geleid, hetgeen zeer ertoe heeft bijgedragen, dat in 1969 deze eerste, qua omvang enorme beschermingsoperatie kon worden afgerond. Zo'n 40.000 objecten werden in die jaren van rijkswege beschermd. In tal van gevallen (circa 5.000) werd daartegen door de betrokkenen beroep ingesteld, wat ook weer voor de commissie zeer veel werk met zich meebracht. Dan passeerden in die tijd ook nog vele restauratieplannen de commissie.

Voor de heer Bentinck was het geven van een correcte uitvoering aan de wet, in casu de Monumentenwet, een eerste gebod. Toen

naar zijn oordeel CRM-Minister Van Doorn de werking van artikel 8 van die wet onjuist interpreteerde, stelde de heer Bentinck de commissie voor af te treden. De commissie volgde de visie van haar voorzitter en trad op 22 april 1977 eensgezind af. Nadat de Raad van State zijn licht had laten schijnen over het geschilpunt hervatte de commissie haar werkzaamheden. De casus is als de 'Bassin-affaire' de (monumenten)geschiedenis ingegaan. Tenslotte dient te worden gememoreerd dat de heer Bentinck ook nog de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving (Afdeling IV van de Raad) presideerde.

Per 1 januari 1978 trad de heer Bentinck als voorzitter van de Monumentenraad terug. Gelukkig bleek hij bereid als adviseur medewerking te blijven verlenen aan de activiteiten van de door hem geïnitieerde Commissie Buitenplaatsen. Deze subcommissie van de Rijkscommissie ontstond als uitvloeisel van de discussie over de reconstructie van het park van Paleis Het Loo. Dat was daarom voor het functioneren van die commissie van zo'n groot belang omdat de heer Bentinck als zo wat geen ander vertrouwd was met de materie van de historische buitenplaatsen. Zijn persoonlijke contacten in de wereld van de eigenaren effenden het pad voor de commissieleden als zij een historische buitenplaats 'oculair wensten te inspecteren'. Tot in 1989 bleef de heer Bentinck bij het werk van de commissie betrokken.

De heer Bentinck was van 16 mei 1972 tot 1 oktober 1974 de eerste Rijksslotvoogd in Nederland. Als zodanig werd hem het beheer toevertrouwd van rijkskastelen en -ruïnes als het Muiderslot, Loevestein, De Gevangenpoort en de ruïnes van Bredode en Teylingen. In deze functie legde de heer Bentinck op voortreffelijke wijze de bouwstenen voor de later officieel ingestelde Rijksdienst Kastelenbeheer. Van Huis Doorn trad de heer Bentinck op als beheerder van september 1972 tot 31 december 1980. Het bomenbestand in het park van Huis Doorn werd in 1973 en 1974 ernstig getroffen door stormen. Als (ook) groot bosbouwdeskundige ontwikkelde de heer Bentinck in de jaren nadien een herbeplantingsplan waardoor het park in zijn oude luister werd hersteld. Zijn kennis van de bosbouw kwam hem ook zeer te stade bij het beheer van het familiebezit Remmerstein onder Rhenen.

Zowel tijdens zijn burgemeestersperiode als daarna vervulde de heer Bentinck nog tal van andere (neven)functies. Op deze plaats ware daarvan slechts het voorzitterschap van de Bond Heemschut in de jaren zestig en het vice-voorzitterschap van de Nederlandse Kastelenstichting te memoreren. De heer Bentinck zal in onze herinnering voortleven zowel als een uiterst aimabele, hoffelijke en erudiete persoonlijkheid als een gedreven en deskundig monumentenbeschermer, zeer overtuigd als hij was van het enorme belang van het behoud van het culturele erfgoed. Het kastelenbehoud had daarbij zijn bijzondere belangstelling, maar zijn grootste interesse ging uit naar die situaties waar natuur en cultuur elkaar het meest sprekend ontmoeten: de historische buitenplaats met huis en park. Vooral voor zijn inspanningen op dat punt verdient de heer Bentinck onze blijvende waardering, want zonder zijn inzet zou het daarmee geheel anders zijn gesteld.

De heer Bentinck was ridder in de orde van de Nederlandse

Leeuw, officier in de orde van Oranje-Nassau en drager van het Erekrus van de Huisorde van Oranje.

G.W. van Herwaarden en  
G. Heuff

## SUMMARIES

### Building-historical research of Dutch reformed church Britsum

*Frank Haans*

The Dutch Reformed church of Britsum is situated at the highest point of the characteristic Frisian terp village Britsum, some 12 kilometres to the north of Leeuwarden. The village of Britsum occurs early on in history as "Bruggenheim" in the property registers of the abbey of Fulda.

As the source material of the church is scarce, we will have to rely on research of the building itself for the reconstruction of its building history. The church is of the hall-church type, as customary for Frisian village churches, with as special element the reduced western block, consisting of a tower with flanking adjacent spaces provided with a floor. Research proved that this western block is among the early examples of brick architecture, with a Romanesque detail probably dating from the period 1180-1190. The ribless dome vaults of the ground floor were built somewhat later, in the 13th century. Originally, the western block was not vaulted. The greater part of the superstructure of the tower was renovated in the 17th and 18th centuries. Traces of older roof connections at the eastern side of the tower indicate that the present nave was preceded by an older (possibly tuff) hall-nave. The present hall-nave, also completely built of brick, with a choir with slightly recessed semi-circular apse, is vaulted with early Romanesque-Gothic domes with sturdy round ribs. In each dome the ribs form a mutually divergent pattern. The course of the ribs and the star patterns and circles in the cresting of the vaults are still somewhat clumsily executed, which indicates an early date. Consequently, the type of vault, the construction and the rib patterns show similarities with the vaults of chiefly 13th-century churches in e.g. Groningen and German East Friesland. Because of the construction of this vaulted nave the original circular-arched openings in the eastern front of the western block had to be closed. Nave and western block clearly do not belong together. In the northern wall of the nave and the chevet the remainder of the original, small windows with slightly pointed arches became visible. Furthermore, under the present wall-arches the cut-off pointed-arch shapes of an older vaulting phase came to light in the nave, directly above the old windows. It is not clear whether the vaults belonging to these arches were actually executed or whether the plans for the final vaulting were changed. The research appears to point to the second option, since the masonry of the nave-walls above the older wall-arches continues undisturbedly. It is quite likely that the hall-nave and choir were executed between 1240 and 1250 and the vaulting around 1260 at the latest.

The later closed-off, older doorways found in the western bay may still be the original northern and southern doorways, but in view of their protracted circular-arch closings they must at least have been rebuilt (widened). The present, probably 19th-century northern and southern entrance are to the west of these old doorways. In the 15th century large pointed-arch windows were applied in the southern wall of the nave and the southern chevet. Possibly this operation was related to the rebuilding of the

doorways and the replacement of the first roof by the present oak roof construction dated directly after 1465 by means of dendrochronological research. After several smaller renovations in the 17th and 18th centuries a fundamental operation took place in 1875, when the church acquired an entirely new neo-Gothic exterior clasp in smooth red brick with accents in yellow stone. In 1895 the present outfit of the reduced western block and tower in brick (possibly built earlier) appears, varied with plastered details in an eclectic form language. Recently the restoration of the exterior took place (1992-93) and of the interior with paintings.

### Medieval paintings in the Dutch Reformed church at Britsum

*E.S. Klinkenberg*

Between March 1998 and December 1999 decorative and figurative mural- and vaultal paintings were exposed and restored in the Dutch Reformed church at Britsum. The decorative paintings were applied on the ribs of the vault, the transverse arches and around the figurative representations. They are geometric patterns and some "candelabra". Parallels are to be found in churches in Westphalia painted under Westphalian influence at the end of the twelfth and in the first half of the thirteenth century. So far the figurative paintings only emerged in the zone directly below the vaults, mainly in the choir. The only vaultal painting is to be found on the most eastern panel of the vault of the nave and represents Mary with her son in her lap in a mandorla. The scenes in the choir were applied in pairs on an arch panel. They represent a passion cycle: Christ's Prayer on the Mount of Olives, the Betrayal of Judas, the Crowning with thorns and the Whipping. More is preserved of the Old-Testament figures in the spandrels of the arch panels: Abraham, Isaïc, Jacob, Mozes, Aäron, Salomo with a viola, David with his harp, Jonathan, Absalom with a vielle and Saul. The iconographic special quality of the musical instruments seems to point to the influence of English Psalter illustrations, notably the Tree of Jesse, where from the late twelfth century onwards the ancestors of Christ are sometimes represented while playing music. The Old-Testament figures are probably typologically connected with the passion scenes; particularly the twelfth-century typological writing *Dialogus de laudibus sanctae crucis* gives rise to such an assumption. Stylistic parallels for the figures are to be found in the moderate "Zackenstil", current in Lower Saxony and the environs of Cologne around the forties of the thirteenth century. Unique is the fact that the Crowning with thorns and the Whipping on the eastern wall of the choir form the focus of the cycle. Partly due to the prominent presence of Jews as enemies of the faith, the paintings at Britsum may be a reflection of the Frisian crusaders' enthusiasm in the mid-thirteenth century.

### Technical aspects of the paintings at Britsum

*H.H.J. Kurvers*

On a coat of plastering containing large pieces of broken shells a thick coat of lime was also applied with a brush. Construction lines were scratched in this not quite solidified preparatory coat here and there, probably with a wooden peg, and sometimes lines of charcoal are also visible. The colour blue is absent in the mural paintings, but it is present in the Madonna painting on the vault of the nave. Seventeen samples were taken to analyze the composition of layers and the pigments. A range of earth paints were found, but also the synthetic inorganic pigment yellow massicot, which was made by heating white lead. All these pigments belong to the classical palette and were executed in a secco technique probably with a binder containing protein.

### The interior of the Dutch Reformed church at Britsum

*Frank van der Waard*

Until its restoration the church at Britsum held two canopied, oak-wood Lord's seats: one from the middle of the 17th century belonging to the Burmania family opposite the pulpit from 1667 also donated by this family. Around 1700 the Lord's seat was made for the van Wyckel family. The original position of this seat is not clear; its transfer is probably connected with its purchase by the church wardens in 1825, when the oak-wood was also painted. The seats are in line with the reformational, whitewashed furnishing of the church and are related to the powerful owners of manors no longer existing in the village. The seats also have a spatial relation with the still present tombs and burial vaults and the elaborately-tooled bluestone ledgers, memorizing the renowned residents of the manors, who were also patrons of the church. They are protected pieces of furniture showing the use of the church in the course of a few centuries. These elements and the families who donated them are indispensable links between the unknown start of the church in the 13th century and contemporary use under supervision of the Foundation Alde Fryske Tsjerken (Old Frisian Churches).

## AUTEURS

**Drs. Frank Haans**, architectuur- en bouwhistoricus, afgestudeerd in 1988 aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Specialisatie middeleeuwse kerkelijke bouwkunst, scriptie over de St.-Christoffelkathedraal te Roermond, bijvak bouwhistorie en restauratie aan de TU Delft. Na een korte periode bij de Gelderse Monumentenraad en het MIP Gelderland richt hij in 1990 het Monumenten Advies Bureau op. Dit bureau voert inventarisaties, object- en gebiedsbeschrijvingen en bouwhistorisch onderzoek uit, levert technische ondersteuning voor het gemeentelijke monumentenbeleid en maakt onderhouds- en restauratieplannen voor overheden en particulieren.

**Drs. Emanuel S. Klinkenberg** studeerde van 1992 tot 1997 kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden met als specialisatie middeleeuwse beeldende kunst. Sinds 1998 is hij aldaar assistent in opleiding en werkt aan een proefschrift over middeleeuwse architectuuruitbeeldingen.

**Huib H.J. Kurvers** na het eindexamen kunstacademie Maastricht verbleef hij bijna 6 jaar in resp. Duitsland, Zwitserland en Italië om zich te bekwamen als conservator-restaurator in het gebied van wand-schilderingen, gepolychromeerde beelden en schilderijen. Sinds januari 1970 is hij bij de Rijksd. voor de monumentenzorg aangetrokken als adviseur en medewerker instandhoudings-technologie. Zijn werkgebied strekt zich uit van schilderijen op verschillende ondergronden tot kleuronderzoek op monumenten en de onroerende onderdelen, zoals bijvoorbeeld orgelkasten. In toenemende mate komen interieurkwesties aan de orde.

**Drs. Frank van der Waard** studeerde architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarna werkte hij als promovendus aan een proefschrift over de constructieve en typologische ontwikkeling van huizen in de stad Groningen. Hij werkt als zelfstandig bouwhistoricus aan vele projecten in Nederland en Duitsland en publiceert daarover regelmatig.

